

Balázs Judit

Az Oszmán
Birodalomtól
a Modern
Törökországig

2008

Budapest - Kairó

Balázs Judit

Az Oszmán
Birodalomtól
a Modern
Törökországig

világgazdasági felzárkózási-
illeszkedési kísérletek

2003
Budapest-Kairó

© Balázs Judit, 2008
Berlin – Budapest – Kairó – Sopron
Lektorálta: Jáky Miklós, Tóth Imre

Grafika: Molnár István
Szerkesztő: Takács Eszter

Készült: Lővér Print Kft.
Sopron
ISBN 978-963-06-5476-0

Tartalomjegyzék

Ábra- és táblázatjegyzék.....	7
Ábrajegyzék.....	7
Táblázatjegyzék.....	8
Előszó	11
A kapitalizmus kialakulásának törökországi útja.....	15
Az ipari tőke kialakulásának történelmi folyamatáról	19
Iparosítás ipari forradalom nélkül.....	19
Gazdaságpolitika az iparfejlesztés szolgálatában.....	22
Első szakasz: A fejlesztési stratégia kialakítása, 1923–1930.....	22
Második szakasz: Protekcionista-etatista iparosítás, 1930–1950.....	25
Harmadik szakasz: Visszatérés a liberális politikához és Törökország részleges integrálódása a világ gazdaságba, 1950–1960	31
Negyedik szakasz: Az állami kerettervezés bevezetése, 1960–1973.....	33
Ötödik szakasz: Az olajválság következménye: az iparosítási folyamat összeomlása, 1973–1980	35
Hatodik szakasz: Az adósságválság leküzdése gazdaságliberalizálással, 1980–1990-es évek fordulója: a stabilizációs program	37
A török gazdaság makroszerkezetének alakulása	45
A feldolgozóipar népgazdasági súlya, szerepe.....	51
Az iparfejlődés periodizálása a változó prioritások függvényében.....	53
Az iparfejlesztés kezdetei	53
Az állami szektor alapjainak lerakása.....	54
A magántőke megerősödésének eredménye a dinamikus feldolgozóipar.....	55
Belföldre irányuló – külföldtől függő iparfejlesztés	59
A török feldolgozóipar szerkezete és teljesítménye az egyes tervciklusokban	67
Az ipar földrajzi szerkezete	72
Egy „különleges” iparág	76
Militarizálódás és következménye: a hadiipar fejlesztése	76
Fegyvergyártás: az importhelyettesítő iparosítás „húzóipara”?.....	80
A fegyver- és a hadászati eszközök gyártó ipar kiépítésének népgazdasági konzekvenciái	82
A fegyverek- és hadászati eszközök gyártásának ipari bázisa.....	84
Egy regionális középhatalom körvonalazódik	95
Geostratégiai összefüggések.....	96
A modernizációs program.....	97
A modernizációs program a gyakorlatban	98
A hazai begyűrűző hatás.....	100

Mezőgazdaság: az iparosítás nyersanyag és munkaerő forrása	104
A török mezőgazdaság termelési szerkezete a két világháború közötti időszakban	106
A mezőgazdaság fellendülésének kezdetei	107
Változó prioritások a mezőgazdaság fejlődésének ambivalenciája.....	107
A mezőgazdaság szerkezete – termelési mutatói	111
A mezőgazdaság szerepe az iparfejlesztésben	114
Az iparosítás humán forrása – a munkaerő	116
A kurd kérdés.....	117
Életszínvonal.....	122
Foglalkoztatottság	123
A munkaerő ára – munkanélküliség.....	125
Jövedelem-megoszlási arányok.....	126
A munkaerő minősége	129
Az ipari tőke magatartása, érdekeltsége a műszaki haladás ösztönzésében	
Törökországban.....	132
A tudományos kutatás súlya, irányai, hasznosítása.....	133
Szemléletváltozás az 1980-as években	135
A külföldi tőke súlya, szerepe, megoszlása a török feldolgozóiparban.....	137
Hatékonyaság, termelékenység	141
A török export és versenyképesség alakulása az iparfejlődés függvényében.....	148
Közlekedés	153
Közúti közlekedés	153
Az esetleges EU-csatlakozás kihatásai az iparfejlődésre.....	158
Mit jelentene valójában a csatlakozás a török ipar számára?	158
Iparfejlődés-fejlesztés a XX. század Törökországában	161
Az iparosítást célzó gazdaságpolitika értékelése.....	161
Az iparosítás folyamatának értékelése	167
Függelék.....	173
Bibliográfia	177

Ábra- és táblázatjegyzék

Ábrajegyzék

1. ábra: Tényleges GNP és a feldolgozóipari termelés %-os változása az előző évhez viszonyítva	48
2. ábra: Az ipari termelés indexei szubszektorok szerint	57
3. ábra: Export-import trend és külkereskedelmi mérleg	62
4. ábra: A magánszektor termelésének szektoronkénti megoszlása, 1992	70
5. ábra: Az ipari termelés volumenindexei.....	71
6. ábra: Állótóke-beruházások a GDP százalékában	71
7. ábra: Magán és állami beruházások részaránya a teljes állótóke-beruházásban	72
8. ábra: Mezőgazdasági termelés indexe	112
9. ábra: Mezőgazdasági termelésindex.....	113
10. ábra: A munkaerő árának tényleges növekedése.....	128
11. ábra: Bér-energia költségráta és energiafelhasználás a török feldolgozóiparban.....	141
12. ábra: Bér-energia költségráta és foglalkoztatottság a török feldolgozóiparban.....	142
13. ábra: Munkatermelékenység az 500 legnagyobb cég esetében	144
14. ábra: Állótóke termelékenység az 500 legnagyobb cég esetében.....	145
15. ábra: Az átváltási árfolyam alakulása	145
16. ábra: Személyforgalom a török utakon 1983-ban	155
17. ábra: Áruforgalom a török utakon 1983-ban	156
18. ábra: A vasúti hálózat km/10000km ² 1983-ban	157

Táblázatjegyzék

1. táblázat: A GNP értéke	46
2. táblázat: Egy lakosra jutó GNP	47
3. táblázat: A GNP és GDP és a főbb szektorok növekedési rátái 1968-as árakon	49
4. táblázat: A bruttó nemzeti termék eredet szerint százalékban változatlan árakon, 1968.....	50
5. táblázat: Külföldi tőkeberuházások és profitkiáramlás, 1952–1972.....	60
6. táblázat: Átlagos növekedési ráták szektorok szerinti bontásban	64
7. táblázat: Az egyes iparágak kapacitáskihasználási adatai 1988-ban	65
8. táblázat: Ipari termelés volumene, 1980–1990	68
9. táblázat: A feldolgozó ipar üzemmérség szerinti szerkezete a foglalkoztatottság alapján.....	69
10. táblázat: Az ipar szerkezeti elhelyezkedése régiók szerint 1978-as állapot.....	73
11. táblázat: A városi és vidéki lakosság arányának alakulása, 1927–1990.....	74
12. táblázat: Az OYAK beruházásai, 1961–1983	78
13. táblázat: OYAK vállalkozásai és vállalkozási részarányai 1983-ban	79
14. táblázat: A „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak aránya a teljes feldolgozóiparon belül, 1980	85
15. táblázat: Vegyes vállalati működőtőke a „potenciális védelmi iparágak” területén, 1984. december 31.....	87
16. táblázat: 1984-ben engedélyezett külföldi tőkebefektetések a „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak területén	89
17. táblázat: A katonai kiadások alakulása Törökországban.....	90
18. táblázat: Hagyományos fegyverek gyártása Törökországban fejlett tőkés országokból vásárolt licenc alapján.....	92
19. táblázat: Hagyományos fegyverek és hadászati eszközök licenccalapú gyártása, 1991.....	93
20. táblázat: Katonai célú gyártási programok az 1992-es évi állapot szerint ..	101
21. táblázat: Mezőgazdasági termelés alakulása	114

22. táblázat: Fogyasztói árindex	121
23. táblázat: Fogyasztási kiadások összetétele, 1987	123
24. táblázat: Foglalkoztatás, 1991. áprilisi adatok alapján	124
25. táblázat: Foglalkoztatottak foglalkozás szerinti megoszlása, 1991. áprilisi adatok alapján	124
26. táblázat: A munkanélküliek száma	125
27. táblázat: Jövedelemmegoszlás, 1987	127
28. táblázat: Az állami költségvetés megoszlása főbb területek szerint	129
29. táblázat: Oktatási kiadások a GDP %-ában	130
30. táblázat: Külföldi tőkeberuházások alakulása.....	139
31. táblázat: A termelékenység alakulása különböző időszakok összehasonításában.....	143
32. táblázat: A termelékenység alakulása a magán és állami szektor összevetésében	143
33. táblázat: Tőketermelékenység	146
34. táblázat: A török export megoszlása főbb szektorok szerint.....	151
35. táblázat: Külföldi adósságállomány.....	152
F1. táblázat: A török export részaránya a világ exportjának alakulásában, 1950–1990	173
F2. táblázat: A török és a világexport összetételének alakulása	175

Előszó

„Törökország Európa beteg embere” – tartották a XIX. században a valóban hanyatlás jeleit mutató egykori hatalmas Oszmán Birodalom fokozatos lecsúszását érzékelve. A kontinens délkeleti peremét hosszasan uraló és a korabeli diplomácia részesévé vált nagyhatalom addigra az európai hatalmi klub pompázatos épületének szuterénjébe kényszerült.

Hosszú idő telt el azóta, amióta a valamikori „ázsiai fenevad” betoppant „Európa virágoskertjébe”. Félperifériás helyzete azonban állandósult és tart még ma is. Az eltelt évszázadok mintha semmin sem változtattak volna, legalábbis ami az európaiak és a törökök kapcsolatát illeti. Sokan ma is hasonló kérdéseket fogalmaznak meg Törökországgal kapcsolatban, mint az tették elődeink a Oszmán-török Birodalommal összefüggésben egykoron: vajon „ázsiai fenevad” vagy „beteg ember” áll-e a kapuk előtt? Alkalmasint nem is a beteg, hanem az erősítő injekciót kezében tartó gyógyító várakozik arra, hogy beengedjék? A dilemmák sokrétűek, a helyzet elmentmondásos. Nemrég Berlinben járva, egy toleranciáról (is) szóló, egyébiránt rendkívül szuggesztív hatású rendezvény kijáratánál bepillantottam a helyben végzett számítógépes gyors felmérés eredményébe: a látogatók 57 százaléka ellenezte Törökország Uniós tagfelvételét. Ezzel teljesen egybecseng az Európai Bizottság hivatalos, 2005-ös felmérése, mely szerint az EU lakosságának több mint a fele nem támogatta a törökök uniós tagságát. Kérdés persze egyszermind az is, hogy a területének 97 százalékát tekintve ázsiai Törökország, pontosabban a török lakosság képes-e azonosulni olyan értékekkel, melyek többsége idegen, vagy legalábbis távoli saját kulturális hagyományaitól. A köztársaság kikiáltása óta szekuralizált állam működésében ráadásul erősödő – közöttük nem

ritkán szélsőséges – iszlamista vonások fedezhetők fel, és a csatlakozási szándékok mellett Európa-ellenesség is érezhető. (Utóbbiit elmélyítették olyan jelenségek, mint az USA és Európa közötti törésvonalak kiegyenlítődése és a különbözőségek elmosódása, valamint például a Mohamed prófétát gúnyoló dán karikatúrák körül kialakult ingerültség.)

Az is bizonyos, hogy a mai Törökország számos problémával küszködik. Az ország belső politikai rendszere nem áll a legbiztosabb talajon. A stabilitást veszélyeztető faktorok közül elegendő csupán a hatalom és a vallás, a kormány és a hadsereg viszonyára, a kurd kérdésre, az óriási regionális különbségek létére, illetve a reformok lassulására utalnunk, melyek a külföldi kockázati befektetők elbizonytalanodását idézik elő. A folyamatosan zajló szerkezetátalakítás ellenére gondot jelentenek a gazdaságban kialakult egyenlőtlenségek. Nem sokkal jobbak a külső adottságok sem, legalábbis a tekintetben, hogy Törökország szomszédságában regionális válságócok egész sora található.

Balázs Judit könyve Törökország mai helyzetének magabiztos közgazdasági alapú elemzését adja olyan historikus igényességgel, mellyel az Első Török Köztársaság XX. századi gazdaságtörténeti szintézisét is az olvasók elé tárja. E tekintetben a kötet szerves folytatása a szerző 2007-ben megjelent előző könyvének (*Balázs Judit: Gazdaság az Oszmán Birodalomban. Budapest–Kairó 2007, Lőver Print, 2007*), mely az Oszmán Birodalom koraújkori és újkori fejlődési rendellenességeit vette számba, felvázolva a modernizációs folyamatoktól akkor mind jobban eltávolodó ország gazdasági kórképét.

Noha az előttünk fekvő alkotás címe – alkotójának szakmájából, elsődleges kutatási területéből adódóan – elsősorban a világgazdasági folyamatokhoz való kapcsolódások okainak feltárását ígéri, a szerző a teljességre való törekvés jegyében igyekszik szélesíteni a vizsgálódás spektrumát. Ökonómiai perspektívájú elemzé-

sét mindazonáltal a mű egészén át konzekvensen végigvezeti, rendkívül adatgazdagon dokumentálva a mozgások, ellenmozgások hullámvázát, az erőfelhalmozás folyamatának ellentmondásait, a változások kontrasztjait.

Tévednénk, ha azt hinnénk, hogy a mű, melyet a kezünkben tartunk egyedüli bizonyítéka Balázs Judit széles körű és tág horizontú kutatásainak. A diagnózist olyan szerző tollából olvashatjuk, aki nem csupán a török állam gazdasági problémáit kezeli imponáló hozzáértéssel, hanem jól ismeri a társdiszciplínák (elsősorban a történettudomány) eredményeit, a mai Törökország problémáit, nyelvét, szokásait és kultúráját. A közgazdász professzor a fentebb említett – kiindulásnak is tekinthető – könyv mellett is több tanulmányt és önálló kötetet jelentetett meg (elsősorban német nyelven) a Birodalom, illetve Törökország modernizációs problémáiról, valamint az ottani sajátos tökéletes fejlődés ellentmondásairól. E tárgyban született egyik legjelentősebb munkája *Die Türkei: Das Phänomen des abhängigen Kapitalismus* címmel jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában 1984-ben. Másik önálló kötete: *Lessons of an Attempt at Stabilization: Turkey in the 1980s Trends in the World Economy*. No.63. Budapest, 1990.

Jelen könyv vélhetően egyfajta összegzése a szerző e tárgyban folytatott eddigi kutatásainak, egyben részletes és átfogó összefoglalása a rendkívül gazdag, több évre visszatekintő publikációs tevékenységének. Utóbbi, azaz a kutató és témája közötti hosszan tartó, elmélyült kapcsolatot jelzi a copyright oldalon elhelyezett keltezés is: Berlin–Budapest–Kairó–Sopron. A helyszínek Balázs Judit kutatói és oktatási tevékenységének hosszú éveken át jellemző színhelyei.

Meggyőződésem, hogy a könyv hiányt pótol a hazai tudományos könyvpiacra. Az Oszmán Birodalom történetének meghatározó szerepe van az európai és a magyar historiográfiában egyaránt. Amióta az európai államok első utazói és követői hazaküld-

ték értesüléseiket a birodalomból, a kontinens nem szenvedett hiányt az onnan érkező híradásokban. Ezekből idővel óriási turkológiai, oszmanisztikai szakirodalmi bázis keletkezett Európa-szerte. (Információínség inkább a másik, azaz a török oldalon jelentkezett. A páratlan gyorsasággal hatalmassá növekedett oszmánok erejük birtokában és friss birodalmi tudatuk által vezérelve alig fordítottak figyelmet a ruméliai határoktól nyugatra elterülő térségek behatóbb megismerésére.) A modern Törökország múltja és jelene iránt azonban már jóval kisebb érdeklődést tanúsít a hazai tudományos társadalom. Ezen a helyzeten javít – nem csekély mértékben – a szerző, amikor a mai Törökország által járt fejlődési utakon és zsákutcákon át vezeti az érdeklődőket. A könyvet elméleti és módszertani megalapozottsága ellenére – vagy éppen azért – nem csupán a török gazdaság problémáiban és a történelemben jártas szakemberek forgathatják haszonnal, hanem a téma – mi több az általános európai-eurázsiai fejlődési tendenciák – iránt érdeklődők, különösen egyetemi hallgatók, doktoranduszok, mindnyájan. Támpon tot nyújt az írás abban is, hogy egy régi kérdést ki-ki megválaszolhasson magában itt „Európa virágoskertjében”. Úgy vélem indokolt a megelőlegezett bizalom mellyel kezébe veszi a könyvet a Olvasó, akit illő tisztelettel köszöntünk. Lectori Salutem!

Tóth Imre
történész

A kapitalizmus kialakulásának törökországi útja

z Oszmán Birodalom sok évszázados múltja egy nagyon sajátos, érdekes társadalmi-gazdasági formációt termelt ki. Egy olyan sajátos alakulatot, mely a hagyományosnak mondható marxi kategorizálással nem írható le, egy átmeneti formáció, mely magán viselte a feudalizmus, az ázsiai termelési mód és a katonai demokrácia kombinált jegyeit.

A Birodalom történelmi múltja során, majd a hanyatlás időszakában sem termelte ki a társadalomban-gazdaságban a fejlődés hajtóerőit, és a hatalmas, majd zsugorodó kiterjedésű impérium fokozatosan veszítette el korábbi erejét, és egyre áthatóbbá váltak a stagnáció, majd válság jelei.

A sajátos körülmények között nem alakultak ki az eredeti tőkefelhalmozás feltételei¹, a beindult-beindított reformok, modernizálódási folyamatok újra és újra zsákutcába futottak. A *mezőgazdaságban* a szpáhi rendszer, de egészében véve a fennálló birtokviszonyok gátolták az agrárium átfogó fejlődését. A szigorú *céhrendszer* sem hatott ösztönzően egy olyan iparfejlesztési folyamatra, ami átvezetett volna a manufaktúratermeléshez, és így nem alakulhatott ki az ipar, majd a gépi nagyipar. Az állami kezdeményezésre létrehozott hadiipari termelést folytató *manufaktúrák* ugyanakkor kizárólag állami megrendelésre dolgoztak, monopolizált piacon értékesítették áruikat, nem érvényesült a kereslet-kínálat törvénye,

¹ Részletesen lásd: Balázs Judit: *Gazdaság az Oszmán Birodalomban*. Lövér Print, 2007

nem volt verseny. A Birodalom hanyatlásával azonban a katonai erő is fokozatosan elveszítette jelentőségét, a hadsereg ellátását szolgáló manufaktúrák is elsorvadtak. Így ezek a manufaktúrák sem válhattak az Oszmán Birodalom körülményei között a modern ipar előfutárává.

A birodalmi *kereskedelmet* a külföldieknek nyújtott különleges kedvezmények, a kapitulációk gátolták, az olcsó külföldi árúk beözönlése ellehetetlenítette a kézműipart.

A kapitalizmus kialakulása Európában végleg megpecsételte az Oszmán Birodalom sorsát és végérvényesen elzárta előle a hódítások útját. Ezzel kimerült az a forrás, amelyből a török gazdasági és politikai hatalom táplálkozott.

A társadalmi fejlődést gúzsba kötő gazdasági feltételek körülményei között nem alakulhatott ki egy polgári réteg, nem voltak a társadalomban olyan erők, melyek spontán kitermelték volna a változás feltételeit.

Az általános katonai vereség, amely végső soron a gazdasági elmaradottságban gyökerezett, végül is szükségszerűen vezetett az Oszmán Birodalom összeomlásához.

A Birodalom sajátos társadalomtörténeti geneziséből, szociális szerkezetéből adódóan azonban nem alakultak ki a polgári forradalom feltételei, s így az ipari forradalom sem tudott belső erőkből, spontán kibontakozni: a XIX. század végén, XX. század fordulóján a társadalmi-gazdasági rendszer anélkül omlott össze, hogy a kapitalizmus életképes csíráit kitermelte volna. A fokozódó és kritikus mértéket elérő eladósodás ugyanakkor félgymarmati helyzetbe taszította a valamikor hatalmas és retteget Birodalmat.

A félgymarmati kötelek lerázására is csak a XX. században, 1914-ben nyílt lehetőség. Törökország még a hivatalos hadba lépése előtt felmondta a kapitulációs szerződéseket, és a behozatali vámtarifát 4%-ra felemelte. Egy évvel később 30%-ra emelték a vámtételeket, majd a következő évben mennyiségi kvótákat is ki-

kötöttek. Jóllehet, ekkor már a külgazdasági kapcsolatoknak meszszenemenően nem volt igazi tartalma, hiszen a háború alatt a kereskedelmi forgalom minimálisra csökkent. A háború kimenetele azonban az elkövetkezendő néhány évre megakadályozta a szuverén nemzeti gazdaságvezetési, iparfejlesztési koncepció kiteljesedését.

Az Első Török Köztársaságra hárult az a feladat, hogy „pótolja” a spontán erőket, és állami beavatkozással hívja életre a kapitalista termelési mód feltételeit.

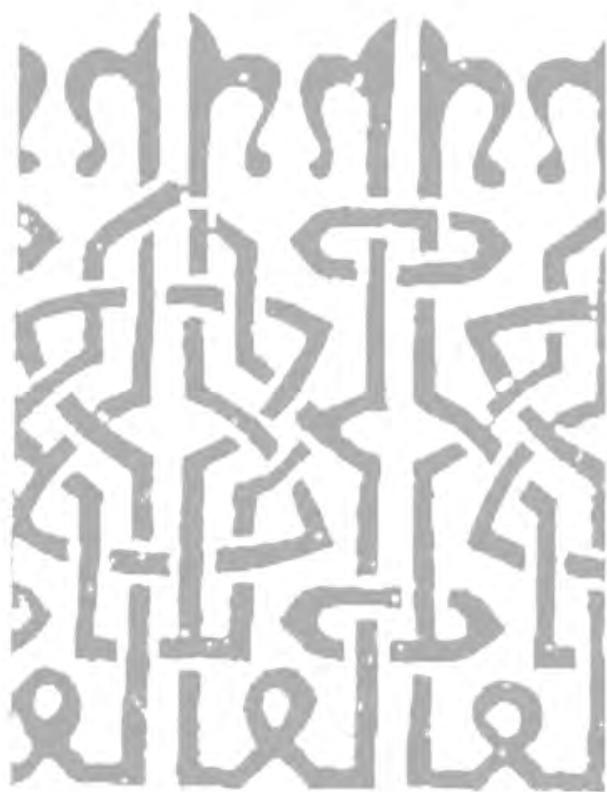
A kapitalizálódás útját az államilag ösztönzött iparfejlesztésben jelölte meg az 1923-ban megtartott és mérföldkőnek számító izmiri kongresszus. Itt fektették le azokat az irányelveket, melyek arra voltak hivatottak, hogy az államilag irányított tőkekoncentráció és tőkecentralizáció segítségével mesterségesen teremtsék meg a vállalkozói réteget, rakják le az ipar alapjait.

A sikeres iparfejlesztés forrását a mezőgazdaság biztosította, és e szektor lefölözése óhatatlanul vezetett a mezőgazdaság részbeni hanyatlásához, a gazdaságpolitika átértékeléséhez.

Ennek ellenére Törökország az elmúlt csaknem egy évszázados történelme során változatlanul az iparfejlesztés állt a gazdaságpolitika középpontjában. És ez egyre sürgetőbb feladattá vált, hiszen az 1970-es években világméretben tért hódító neoliberális gazdaságpolitika átmenetileg új távlatokat nyitott a felzárkózni kívánó országok számára. Nemcsak feladatként, hanem az olajválságot követően kényszerű szükségszerűségként is, hiszen az olajsokk átrendezte a világgazdaságot és a felzárkózni nem tudó vagy nem akaró országok véglegesen lemaradtak.

A következőkben arra keresünk választ, hogy a modern Törökország körülményei között mennyire volt sikeres a felülről irányított tőkeképződés, mennyiben segítette az állami beavatkozás a vállalkozói réteg kialakulását. A XX. századi megkésett eredeti tőkefelhalmozás milyen modifikált útját teremtette meg a kapitalizáló-

dásnak és mennyiben sikerült a felzárkózás, az európai mércével mért több évszázados lemaradás felszámolása, a felzárkózás, az illeszkedés politikájának a megvalósítása.

Az ipari tőke kialakulásának történelmi folyamatáról

örökországban az eredeti² tőkefelhalmozás folyamata történelmi kategóriákban mérve csak 1923 után, az Atatürki forradalom győzelme után vette kezdetét. A klasszikus tőkés gazdaságok kialakulási menetétől eltérően Törökországban csak a polgári forradalom funkcióját betöltő Atatürki forradalom teremtette meg azt az intézményes keretet, mely lehetőséget adott a tőkés termelési viszonyok kibontakozására.

Iparosítás ipari forradalom nélkül

Az Oszmán Birodalom keretei között az eredeti tőkefelhalmozásnak csak nagyon szűk tere maradt, az ipari tőke pedig csak csirájában jelent meg. Így a tőkés termelési viszonyok kialakulása spontán folyamat eredményeképpen nem jöhetett létre, hanem születésének pillanatától kezdve magán viselte az állami beavatkozás jegyeit. Ennek mértéke – mint látni fogjuk – a fejlődés történelmi szakaszaiban hol erőteljesebben, hol mérsékeltebben nyilvánult meg, de az iparfejlesztés minden szakaszában jelen volt.

Kemal Atatürk gazdaságpolitikájának központi célját az ország iparorientációjú fejlesztésében jelölte meg: megvalósításának módja

² Az eredeti tőkefelhalmozás, illetve iparosítási kísérletek kudarcára vonatkozó nézeteit a szerző először a „Tőkefelhalmozási-iparosítási kísérletek az Oszmán Birodalomban” In: Gazdasági és Társadalom, 1993/4 pp. 116–148; majd „Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában” In: Világtörténet, 1983/1 pp. 75–82. címmel megjelent cikkeiben fejté ki. Ugyancsak erre utal Peri Pamír: Determinants of Late Development: A Study on Turkey's Late Industrialization. Report. Michelsen Institute. Bergen Norway c. megjelent írása is.

pedig az állami szektor „tervszerű” megteremtésében nyilvánult meg. Az etatizmus talaján, a klasszikus „alulról jövő” tőkefelhalmozás és a felülről irányított tőkekoncentráció – a magántőkének nyújtott különleges állami kedvezmények – eredményeképpen megszülető és megerősödő magántőke számára kezdettől fogva az állam az újraelosztás rendszerén keresztül az átlagprofitrátánál magasabb profitot biztosított. A fokozatosan – de történelmi kategóriákban mérve relatív gyorsan – megerősödött magántőke azonban a későbbiekben is élvezte az államnak egy ilyen mérvű támogatását, mely mintegy állandó szubvencióként hatott, s végeredményben a magántőke „felértékelődéséhez” vezetett. Az állam az iparosítás megindításában, de a későbbi szakaszokban is döntő szerepet játszott. Miután az iparosítás folyamata nélkülözötte azokat a spontán belső hajtóerőket, a tőkeakkumuláció ösztönzésének feltételeit, melyek kitermelték volna az ipari forradalom közvetlen és öfenntartó mechanizmusát: az iparosodás folyamata ipari forradalom nélkül zajlott le. Az importhelyettesítés, vámok, szubvenciók széleskörű eszköztárának felhasználásával, a külföldi tőkebehatolás erőteljes korlátozása mellett, alapvetően állami védőernyő alatt elindított autarkias fejlődés révén vette kezdetét az iparosítás folyamata.

A gazdaságpolitikának és a politikai abszolutizmusnak ebben a történelmi keretében alakult ki az a profitráta, amely történelmileg relatív gyorsan a nagytőke kialakulásához vezetett. A nagytőke olyannyira megerősödött, hogy egyes iparágak már egy-egy tőkés csoport, vagy egyetlen nagytőkés birtokába kerültek. A kialakult belső piaci monopóliumhelyzet így természetesen nagymértékben behatárolta ezzel a szabadpiaci versenyt. Így érthető módon a modern technika alkalmazásának, az olcsóbb termelésre való törekvésnek, a műszaki haladás ösztönzésének sem voltak meg a gazdasági mozgatórugói. Ez a rendszer, mely némi modifikációval ugyan, de alapjait tekintve az 1980-as évekig konzerválódott, az iparfejlődésre egyéb hátrányos következményekkel is járt. Nem-

csak hogy nem teremtette meg a hazai kutatási fejlesztési bázist, hanem kifejezetten gátjává vált. A gazdasági kényszer hiányában így nem alakult ki a gazdaság saját kutatási bázisra épülő innovációs hajlama/készsége, s mindez hosszú évtizedekre determinálta a török ipar fejlettségét, technikai szintjét és világpiaci versenyképességét. Imitatív, azaz „másoló”, majd a későbbiekben egy követő típusú iparfejlesztés vált döntővé. Az ország iparának műszaki szintjét ma is az idegen tőke technikai felkészültsége szabja meg, fejlettségét a külföldről importált, megkésített – bár ma már láthatóan felzárkózni igyekvő – technika-technológia jellemzi.

Gazdaságpolitika az iparfejlesztés szolgálatában

z Első Török Köztársaság megteremtésekor, 1923-ban a gazdasági és társadalmi haladás legfontosabb mozgatórugójának, az ipari fejlődés beindításának feltételei messzemenően hiányoztak. Jóllehet, az iparfejlesztést, mint a gazdasági önállóság zálogának megteremtését a prioritások prioritásaként fogalmazták meg, a tőke és a vállalkozói réteg hiányában azonban az államnak kellett tevékeny, ösztönző szerepet játszania a tőkeképzés folyamatainak felgyorsításában, a vállalkozói réteg megteremtésében.

Első szakasz: A fejlesztési stratégia kialakítása, 1923–1930

A Köztársaság első éveiben a hatalomra kerülő kormány a fejlesztési koncepciót illetően valójában csak elképzelésekkel rendelkezett, de messzemenően nem volt kialakult gazdaságpolitikai-iparfejlesztési stratégiája. Miután iparfejlesztési tapasztalatokkal sem rendelkezett, így a különböző fejlesztési stratégiák török gazdaságra alkalmazhatóságának előnyeit és hátrányait sem tudta mérlegelni. A történelminek számító izmiri első gazdasági kongresszuson megszületett alapvetően ösztönző, támogató rendszerre épített gazdaságfejlesztési koncepció – melyet nem merev dogmaként fogalmaztak meg, sőt teret engedtek a későbbi módosításoknak is – azonban megvalósíthatónak, sőt történelmi visszatekintésben valószínűleg a leginkább racionális, és a török viszonyokra leginkább alkalmazhatóként értékelhető. Különösen – mint látni fogjuk – az első szakasz tapasztalatait követő koncepció-átértékelés teremtette meg az ipari fejlődés feltételeit.

Alapelveként fogalmazták meg a gazdasági önállóság megteremtését, ennek pedig a leghatékonyabb útja azon nemzeti vállalkozói réteg támogatása, mely hordozójává válhat az iparfejlesztési elképzeléseknek. Eszerint állami beavatkozás, az állami szektor megteremtése azokon a területeken látszott célszerűnek, ahol a magántőkés kezdeményezés nem elégséges. Az államnak hatékony szerepet kellett játszania a tőkeképződés felgyorsításában. Az iparfejlesztéshez szükséges know-how-t, a beruházási javakat importból kellett biztosítani. Ugyancsak biztosítani kellett a hazai ipar védelmét a külföldi áruk versenyétől. Az ipari koncepció egésze így alapvetően az importhelyettesítő iparfejlesztési stratégiára épített. Ellentmondásos ezzel szemben a mezőgazdaság megítélése, miután a gazdaságfejlesztési tervekben csupán alárendelt szerepet kapott, ugyanakkor célul tűzték ki, éppen a gazdasági függetlenség megteremtésének érdekében, az önellátás megvalósítását.

A tárgyalt periódusban (1923–1930) a GNP évi átlagos növekedési rátája 9,5%-ot tett ki, a növekedés hordozója azonban – az iparfejlesztés ösztönzése ellenére – szinte teljes egészében a mezőgazdaság és a bányászat volt. A látszólag magas növekedési rátát ugyanakkor nagymértékben relativizálja, hogy a függetlenségi harc után egy szétzilált gazdaság talaján keletkezett, ahol is a kiindulási értékek nagyon alacsonyak voltak.

Az időszakot értékelve megállapítható, hogy az ambiciózus tervek ellenére a fejlődés számos adminisztratív akadályával nem számoltak. Mindenekelőtt az ország teherbíró-képességét erősen igénybe vette az Oszmán Birodalomtól örökölt adósságfizetési kötelezettség, valamint a külföldi érdekeltségek államosítása után fizetett jóvátétel. Ezen túlmenően a Lausanne-i³ szerződés értelmében, a fo-

³ 1923-ban a Szövetségesek és Törökország között megkötött békeszerződés.

gyasztási javakat alacsony behozatali vámtétel terhelte, az import-árak versenyével a fejlődő török ipar nem tudott megbirkózni.

A közvetett és közvetlen iparfejlesztés mérlegét megvonva: az 1920-as évek végére már csaknem 1000 üzem működött, mely valamilyen formában állami támogatásban részesült, vagy állami beruházásból jött létre. 1923 előtt ezekből az üzemekből mindössze 342 létezett. 1927-ben a bruttó ipari termelés 550 millió TL-t tett ki, míg az ipari termékek importja csupán 187 millió TL-t.⁴

Hogy képet kapjunk az állami szektor beruházásainak nagyságrendjéről, álljon itt néhány adat: 1924-ben az állami beruházások az állami bevételek nem egész 14%-ának feleltek meg, míg ez a szám 1927-re már 22%-ra emelkedett az államháztartás bevételeinek⁵ megduplázódása mellett.

A számok tükrében kedvezőnek mutakozó eredmények ellenére a gazdaság fejlődése nem felelt meg a várakozásoknak. Az iparfejlesztési törvény nem bizonyult elég hatásosnak. Ugyanakkor a masszív állami támogatás ellenére a magántőkés vállalkozói réteg sem jelent meg a török gazdaságban. A magánkezdeményezés továbbra is erőtlen maradt és a magánipar csak szórványosan lépte túl a háziipar jellegű, kis volumenű termelés kereteit. Csak ott és azokon a területeken indult meg az ipari méretű termelés, ahol azt állami beruházásból teremtették meg.

Az e periódusból nyert tapasztalatok a gazdaságpolitikai koncepció felülvizsgálatát, és egy módosított orientációt vontak maguk után. Az átértékelt koncepció még masszívabb állami beavatkozást tűzött ki célul, s tiszta etatizmus néven vált ismertté.

⁴ A fenti számok csupán a hazai termelés és az import arányának összehasonlítására alkalmasak, miután a nemzetközi valuták ill. a török fizetőeszköz átváltási arányára vonatkozóan nem álltak adatok rendelkezésre. Támpondul szolgálhat egy korábbi adat: 1915-ben 1.1 TL = 1 Ł.

⁵ 1924/25-ben az államháztartás bevételei 111 millió TL-t tettek ki. Forrás: Hershalg. p. 336.

Második szakasz: Protekcionista-etatista iparosítás, 1930–1950

Gazdaságpolitikai aspektusból nézve a periódus egészére két alapvető vonás nyomta rá a bélyegét: az etatizmus és a protekcionizmus. Ennek keretében a török gazdaság autarkias utat követve, nemzeti erőforrásokra építve tett kísérletet az iparosításra. Alapvetően már a korábbi szakaszban megfogalmazott gazdaságfejlesztési koncepció alapelveit erősítették meg azzal a lényeges különbséggel, hogy látva a magántőke gyengeségét, még erőteljesebb szerepet szántak az állami szektornak az iparfejlesztés alapjainak lerakásában.

A végcél az európai fejlettségi szint elérése, a felzárkózás, de nem a világgazdasági integrálódás, a komparatív előnyök kihasználása révén, hanem egy sajátos nemzeti koncepció alapján. Ennek lényege pedig a teljes gazdasági függetlenség elérése, az importfüggőség megszüntetése, a hazai ipar ösztönzése. Fontos protekcionista védőbástyák emelése, egy sajátos, állami beavatkozásra építő, az állam aktív szerepvállalásán keresztül megnyilvánuló eredeti tőkefelhalmozás felgyorsítása.

Az Első Török Köztársaság elnökének, Kemal Atatürknek nevéhez fűződő, *kemalizmus* néven ismertté vált modernizációs program sarkalatos pontját képezte az *etatista* gazdaságpolitika. Célkitűzései:

- állami beavatkozás és ösztönző politika révén a nemzeti ipar megteremtése, és ennek érdekében a
- a külföldi tőke pozíciójának gyengítése,
- védővámrendszer felállítása⁶,
- az infrastruktúra fejlesztése⁷,

⁶ 1931-ben a török kormány rendelkezett az új védővám-jellegű vámtarifarendszer érvényesítéséről.

⁷ A vasúti közlekedés, hajózás – kivétel a teherhajózás – a kommunális szolgáltatások, valamint az energiaszektorban az állam kizárólagos pozíciókkal rendelkezett.

- a külkereskedelem állami ellenőrzése⁸,
- és végül az állami beruházások rendszerező kiépítése, megteremtve az ipar minden lényeges ágazatát.

Az 1923-as izmiri gazdasági kongresszuson elfogadott alapelvek, majd a módosított koncepció értelmében ugyanakkor távlatilag igen jelentős szerepet szántak a magántőkének is, ezért direkt és indirekt támogatások egész rendszerének segítségével gyorsították fel a tőkefelhalmozást. A támogatások széles skálája kiterjedt az adómentességtől kezdődően egészen az ingyenes telephely juttatásig.

Az eredeti tőkefelhalmozásnak ebben a szakaszában az állam jelentős újraelosztó funkciót töltött be, miután az állami támogatási politika pénzügyi fedezetét az állami bevételek képezték, ennek igen jelentős forrását pedig a mezőgazdaságban megtermelt érték-többlet egy résznek az adórendszeren keresztül történő elvonása, ipari fejlesztési célokra történő átcsoportosítása képezte.⁹ Így valószínűleg a mezőgazdaság szolgált akkumulációs forrásként az ipar számára. További állami bevételi forrást jelentett az állami szektorban megtermelt árak esetében a nyersanyagok és a munkabérek alacsony és az ennél jóval magasabban megállapított áru késztermékek ára közötti differencia.

Az elvonási mechanizmus működési formái:

- állami szerveknek lehetőséget nyújtottak a közvetlen piaci beavatkozásra (pl. a búza esetében megszabták a kötelező piaci értékesítési hányadot a termelés százalékában), miután

⁸ Az 1929–1931 közötti időszakban az állam fokozatosan ellenőrzése alá vonta a külkereskedelmet és a devizaforgalmat. A külföldi fizetőeszközök kizárólagos forgalmát a török líra védelmére hozott törvény felhatalmazása alapján, az 1930-ban létesített Központi Bank (Merkez Bankasi) bonyolította. Az 1931-ben hozott rendelkezések értelmében importkvótákat szabtak meg és állami ellenőrzése alá vonták az exportügyleteket.

a felvásárlás szabott áron történt, a rendszer gyakorlatilag „beszolgáltatásként” is felfogható;

- a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó üzemek csaknem teljes egészében állami kézben voltak, így az állam gyakorlatilag uralta a legfontosabb felvásárló piacokat (pl. gyapot, cukorrépa esetében);
- exportra menő agrártermékek esetében állami ellenőrzés alatt álló felvásárló szövetkezetek előírt áron vagy től-ig határok között mozgó áron vásárolták fel a termékeket.

Az állami beruházások széles skálája nemcsak a közvetlen ipari termelő beruházásokra terjedt ki, hanem jelentős komplementer – elsősorban infrastrukturális, úthálózat, vasút, szállítás általában – beruházásokat hajtottak végre. A megreformált, szekularizált társadalom és gazdaság új intézményrendszerének fizikai infrastruktúráját is ebben a periódusban teremtették meg.

Az állam közvetlen iparfejlesztési tevékenységén kívül indirekt is hozzájárult az iparfejlesztéshez. Hitelintézeteket létesített, melynek célja a magánkezdeménnyezésem alapultó ipari beruházások tőkeigényének kielégítésére irányult. Így született meg az Is Bankasi, az ipari és bányászati beruházásokat finanszírozó Sanayi ve Maadi Bankasi, a textilipari beruházások elősegítésére hivatott Sümer Bankasi.

A gyors iparfejlődés megvalósítása érdekében a gazdaság jelentős részét állami ellenőrzés alá vonták. Teljes körűvé vált a nacionalizálás, s az iparfejlesztés felgyorsítása céljából tovább erősítettek az állami beavatkozások rendszerét. Az állami beavatkozás legpregnansabban az állami szektor tervszerű megteremtésében nyilvánult meg. Ennek keretét az 1934-ben elfogadott *első öt éves terv* képezte. Ez a fajta tervezés természetesen teljességében nem azonosítható a szocialista országokban kialakult tervezési gyakorlattal, bár jóllehet az 1931-től az országban tevékenykedő szovjet gazdasági tanácsadók javaslatára és közreműködésével dolgozták ki, va-

lójában azonban sokkal inkább egy gazdasági programnak felel meg a magántőke részére indikatív, és csak az állami szektor részére imperatív jelleggel.

Az etatizmus döntően három területen érvényesült:

- nacionalizálás,
- az állami szektor megteremtése,
- a fizetési mérleg egyensúlyának biztosítása.

A külföldi vállalatok, üzemek nacionalizálása már 1925-ben kezdetét vette, de valójában 1930-ban került sor erőltetett ütemű folytatására, míg 1939–1940-re befejeződött. A nacionalizálás után ugyancsak nemzeti kézbe, állami ellenőrzés alá került a pénzügy, miután korábban külföldi bankok mintegy 20 fiókintézete uralta a török gazdaság bankszféráját. A megmaradt 7 bank szerepe a külföldi és a török partnerek közötti közvetítő funkcióra korlátozódott.

Az 1934–1939-es török iparfejlesztési terv az etatizmus koncepciójának jegyében készült.

A fenti időszak Törökország gazdaságának életében meghatározó szerepet játszott. Bár a relatív gyors iparfejlődés már az 1930-as évek legelején elkezdődött, miután ez volt az a periódus, melyben sor került az ipar alapjainak lerakására, de valójában az *első iparfejlesztési terv* keretében vette kezdetét a tervszerű iparosítás. Az ipari termelés évi növekedési rátái az 1930-as évtizedben 11,6%-ot értek el, és ezzel meghaladták az előző időszak – 1923–1929 – 8,5%-os növekedését. A török iparfejlődésnek ebben az igen dinamikus időszakában az ipari termelés bővülése elsősorban az új tőkeberuházások eredményeképpen jött létre, s így az 1929–1938-as periódusban az ipari termelés részaránya a nemzeti jövedelemben – változatlan árakon számolva – 11%-ról 18%-ra növekedett.¹⁰

¹⁰ 1929–1939 között, folyó árakon számolva 9,9%-ról 18,3%-ra nőtt az ipari termelés részaránya. Forrás: Korkut Boratav, *Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert*. Daglyeli Verlag. Frankfurt. 55. old.

Az ipar fejlődése szempontjából rendkívül jelentős mezőgazdaságot a modernizáció dinamikus vonulata ugyanakkor csak bizonyos korlátok között érintette. A feudális maradványok konzerválódtak, a termelési viszonyok szinte érintetlenül maradtak. Lényeges termelésnövekedés is csak a további ipari feldolgozásra szánt nyersanyagok – cukorrépa, dohány, búza – esetében következett be. A húzóágazattá vált termékek gyors felfutása következtében a mezőgazdasági termelés makromutatói pozitívan alakultak, s a vizsgált periódusban a mezőgazdaság mintegy 5%-os termésbővülést könyvelhetett el. A masszív elvonások következtében ugyanakkor az extenzív növekedésen túlmenően nem került sor a mezőgazdaság intenzív fejlesztésére, mechanizálásra, talajjavító beruházásra, öntözéses gazdálkodás kiterjesztésére. Holott éppen ez a szektor – mint a fentiekből kiderült – biztosította az ipari fejlődés számára szükséges finanszírozási forrásokat. Jóllehet nem azért, mert a mezőgazdaság bőven rendelkezett volna lefölözhető felesleggel, hanem azért, mert a gazdaságnak nem volt egyetlen más területe sem, ahonnan forrásokat lehetett volna elvonni, és így az iparteremtés számára az akkumulációs forrás szerepét betölthette volna.

Maga az ipar fejlődése ugyanakkor csak az import függvényében alakulhatott, miután nem volt az országnak beruházási javakat előállító ipara, így a rendelkezésre álló külföldi fizetési eszközökészletek abszolút határt szabtak az ipari beruházásoknak. A tőkeigényes ipari beruházások mellett ugyanakkor szinte alig került sor a lokális, kézműipar jellegű ipar ösztönzésére. De míg a gazdaságpolitika átfogó iparfejlesztést tűzött ki célul, addig a mezőgazdaság csak egyes részterületeken – elsősorban az európai területeken, a tengerparti zöldség-, gyümölcsstermesztő ültetvényeken – juthatott beruházásokhoz. Az iparfejlődés így dinamikus lendületet kapott, az agrárszektor jó része azonban megrekedt az 1920-as évek fejlettségi szintjén. Az ipar és a mezőgazdaság közötti fokozódó szint-

különbség így gátlón hatott az ipar és mezőgazdaság közötti munkamegosztásra elmélyülésére.

Ilyen módon nem született meg a lokális ipar, és maga az iparosítás folyamata sem bocsátott ki magából olyan impulzusokat, melyek a mezőgazdaságban uralkodó termelési viszonyok transzformálódását segítették volna elő.

Ha az 1930-as évek iparosítási politikáját kritikusan elemezzük, sajátos kép bontakozik ki. Államkapitalista talajon, modellértékű, gyors fejlődés bontakozott ki, mialatt a világgazdaságot átfogó válság rázta meg. S miután a nyersanyagárak esése gyorsabb volt, mint a késztermékeké, a tökéletes fejlődés peremére szorult országokat, az alapvetően nyersanyagokat exportáló és késztermékeket importáló gazdaságokat, érzékenyebben érintette, mint a fejlettebb gazdaságokat. Egyetlen adekvát védekezési lehetőség kínálkozott: a korábbi szabad kereskedelem feladása és a gazdaság messzemenő protekcionista védelme. Így a két világháború közötti időszakban Törökországot nemcsak az iparosítás szükségességének a felismerése – szovjet tanácsadók javaslata¹¹ –, hanem a világgazdaságban végbemenő folyamatok kényszerítő hatása is terelte a nemzeti talajon születő iparosítás megvalósításának irányába.

Az iparosítás az importszubsztitúciót célozta. Hiányzott azonban belőle a belső dinamizmus, nem asszimilálta magába az ipari forradalom racionális elveit, mely a tovaggyűrűző hatás kiváltásával kiterjedt volna a prekapitalista szektorra. Ellenkezőleg: a nagyipari modern termelés és a kézműipar közötti divergencia egyre széle-

¹¹ Kemal Atatürk számára a modernizáció elsősorban a „nyugati” minta követését, de nem másolását jelentette. A széthulló cári birodalomból születő Szovjetunióval ugyanakkor némely vonatkozásban sorsközösséget véltek felfedezni. Az Oszmán Birodalom romjain születő Törökország is a Szovjetunióhoz hasonlóan megkésített iparosítási feladatok előtt állt, s kézenfekvőnek látszott a szovjet tapasztalatok átadása, illetve alkalmazása. Ezen túlmenően Kemal Atatürk és V. I. Lenin legendás barátsága is a kapcsolatok elmélyítését segítette elő.

sült. Így hiányzott az importhelyettesítő iparosításból az a minőségi ugrás, mely átvezetett volna egy magasabb, irreverzibilis fázisba. Az iparosítási koncepció népgazdasági méretekben nem töltötte be a feladatát, nem vezetett általános gazdasági-társadalmi konzekvenciákhoz, és nem teremtette meg az egységes és átfogó piacgazdaságot.

Az etatizmus talaján, a *klasszikus tőkecentralizáció* és a felülről irányított *tőkekoncentráció* eredményeképpen döntően állami szektor formájában született meg a török ipar. Ezen túlmenően az állam kezdettől fogva magára vállalta a komplementer beruházásokat, valamint azokat a beruházásokat, melyek a magántőke számára tőkeigényesnek, vagy kockázatosnak bizonyultak. A magántőke a biztos nyereséget, gyors megtérülést ígérő, kis tőkeigényű vállalkozásokba kezdett, s megerősödése után is élvezte az állam támogatását. (Az állami támogatási politika elsősorban az ár- és hitelrendszeren keresztül érvényesült. Például az állami szektorban előállított energia az előállítási árnál olcsóbban került a magántőkés vállalkozásokhoz, az ármechanizmus ugyanakkor lehetőséget adott arra, hogy a tényleges áron építsék be a termékek költségei közé. A hitelmechanizmus működése pedig lehetőséget teremtett arra, hogy megfelelő feltételek mellett a magánvállalatok „olcsó” állami hitelekkel vehessenek fel.) A támogatás, mely valójában *állandó szubvenciónak* felelt meg, azaz a magántőke „felértékelését” jelentette. Így a tőke jövedelmezőségi mutatói sem adtak reális képet, s a befektetett tőkét a valóságosnál jövedelmezőbbnek tüntették fel.

Harmadik szakasz: Visszatérés a liberális politikához és Törökország részleges integrálódása a világgazdaságba, 1950–1960

A II. világháború végéhez közeledve már érezhetően mutatkoztak az erőteljes állami beavatkozás nyomán kibontakozó gazdasági és szociális átrendeződés árnyoldalai is. Az etatista politika létjogosultságát erőteljesen megkérdőjelezték, s elsősorban társadalomkri-

tikai oldalról erős támadások érték. A mezőgazdaságot az iparfejlesztéssel szemben erősen diszkrimináló politika az interszektoralis „terms of trade” gyors romlását eredményezte. S miután az iparfejlesztés terheit javarészt a mezőgazdaság hordozta, a jövedelemelosztás átrendeződése a parasztságot igen hátrányos helyzetbe hozta.

A politikai liberalizálódás – a korábbi egypártrendszer megszüntetése – ugyanakkor lehetőséget teremtett a korábbi autokrata állami politikával szembeni érdekek érvényesítésére. Az 1950-ben hatalomra kerülő Menderes vezette Demokrata Párt gazdaságpolitikájában liberális irányvonalat jelölt meg. Célkitűzései:

- az állami vállalatok privatizálása;
- az iparfejlesztés hordozói elsősorban a magántőkés vállalkozások;
- az ipar fejlesztése nem az agrárszektor rovására valósul meg, hosszú távon a mezőgazdaság élvez prioritást;
- a Külföldi Tőkeberuházásokat Ösztönző Törvény biztosítja az iparfejlesztési célú erőteljes külföldi tőkebevonást;
- a külkereskedelem liberalizálása.

Az évtized gazdaságpolitikájának értékelésekor két fázist lehet megkülönböztetni.

Az 1950–1954-ig tartó szakaszban a mezőgazdasági termelés gyors expanziójának vagyunk tanúi. Sor kerül a művelésbe bevont termőterületek gyors növelésére, a modern technika alkalmazására, öntözéses gazdálkodás bevezetésére. Az agrárszektor évi átlagos növekedési rátája 12%-ot tett ki, mialatt az ipari szektor stagnált. Ezen belül azonban – a magántőke erőteljes állami támogatásának eredményeképpen – eltolódás következett be a magántőkés termelés javára, míg 1950-ben az ipari termelés 42%-át adta 1954-ben már 50, illetve 1958-ban 55%-a származott a privát szférából. Különösen jelentős volt előretörése a textiliparban.

Az 1954–1958 közötti időszak fordulópontot jelentett a liberális gazdaságpolitikában, mely ez ideig egyértelműen az expanzióra épí-

tett. A magas infláció, a fizetésimérleg-nehézségek, a szűk keresztmetszetek a termelésben, a túlértékelt líra exportvisszatartó hatása összesítve vezetett a felismeréshez, hogy részben vissza kell térni az állami intervenció alkalmazásának gyakorlatához. A felismerésen túlmenően azonban a gyakorlatban az állam csak változó sikerrel alkalmazta a beavatkozás rendszerét.

Így a megnövekedett importot megkísérelte korlátok közé szorítani hol a fogyasztás, hol a beruházások árán. Az eredmény hamarosan a beruházások csökkenésében, a meglévő termelőkapacitások kihasználatlanságában, a munkanélküliség, a feketepiac megjelenésében mutatkozott meg. A külkereskedelem liberalizálása folytán ugyanakkor gyors bővülésnek indult az import, de az agrártermékek bázisán a kivitel is fellendült.

Ilyen körülmények között az állam megkísérelt a magántőkés vállalkozások által nem preferált területeken befektetéseket eszközölni. A komoly veszteséggel működő állami szektor ugyanakkor állandó költségvetési támogatásra szorult, ami további lökést adott az inflációnak.

1958-ban az ország teljes csőd előtt állt. Megoldásként az IMF stabilizációs programjának végrehajtásában bíztak. Az IMF minden bajok forrásának a túlértékelt lírát jelölte meg. Megoldás: a török líra leértékelése, az importrestrikciók csökkentése, ár- és bérstop. A kidolgozott restriktív politikát ugyan végrehajtották, a belpolitikai feszültségek felerősödése azonban a katonaságot beavatkozásra kényszerítette, s 1960-ban a hadsereg átvette a hatalmat.

Negyedik szakasz: Az állami kerettervezés bevezetése, 1960–1973

A Menderes kormány irányította politika teljes gazdasági káoszhoz vezetett. A katonai kormány első intézkedési közé tartozott az Állami Tervbizottság felállítása azzal a céllal, hogy az állami szektor számára imperatív, a magánszektor számára orientáló jellegű, de az

egész gazdaságot átfogó terveket dolgozzon ki. A tervezésnek az akkor bevezetett rendszerét napjainkig is alkalmazzák.

Az első (1963–1967), majd a második ötéves terv (1968–1972) kidolgozására a 15 éves hosszúlejárátú perspektivikus terv keretében került sor. Célkitűzései:

- évi 7%-os GNP növekedés elérése,
- a gazdaság strukturális átalakítása a feldolgozóipar prioritása mellett,
- az első ötéves terv az agrárszektor felfuttatását irányozta elő, míg
- a második ötéves terv szakaszában a hangsúly az iparfejlődésre tevődik át, mialatt Törökország agrárországból ipari országgá fejlődik,
- a tervek megvalósításában elsősorban belső erőforrásokra támaszkodnak,
- a külkereskedelem a nemzetközi specializálódás és a komparatív előnyök kihasználásával járul hozzá a fejlesztési tervek megvalósításához,
- az iparfejlesztési stratégia alapja az importhelyettesítésre építő koncepció.

A periódus értékelésénél megállapítható, hogy a központi célként megjelölt 7%-os növekedést a 6,7%-os teljesítménnyel csaknem sikerült megvalósítani. Bár az ipar könnyvelhette el a legmagasabb növekedési rátákat, teljesítménye a tervek mögött messze elmaradt. S így bár az agrárszektor iparral szembeni relatív csökkenése, sőt a GNP-n belüli arányvesztése egybevágott a terv-elképzelésekkel, az ipari szektor 1971-re tervezett 25%-os részaránya helyett csak 20,6%-ot ért el.

A meglehetősen gyors GNP-növekedés eredőit keresve kitűnik, hogy a vizsgált időszakban gyors tőkeképződés ment végbe, ami növekvő – 16% az első periódusban és 29% a második periódusban

– beruházási rátát tett lehetővé. A tőkeképződés döntően a belső¹² és csak igen kis százalékban eredt külföldi forrásokból.

Ötödik szakasz: Az olajválság következménye: az iparosítási folyamat összeomlása, 1973–1980

Törökországot a legtöbb nem OPEC országhoz hasonlóan az olajválság váratlanul, felkészületlenül érte, s így a gazdaság rohamosan romló teljesítménnyel válaszolt a világ gazdaságban végbemenő folyamatokra. Törökországot különösen érzékenyen érintette az olajsokk, miután szerencsétlen módon egybeesett a ciprusi válság körül kialakuló belpolitikai feszültség felerősödésével.

Így, míg a gazdaság 1970–1973 között évi átlagos 8%-os bővülési rátákat tudott elkönyvelni, addig ezt követően még az évtized végére 1%-ot is alig ért el a növekedés. A lakosság 2,5%-os növekedése mellett a gazdaság teljesítményének ilyen mérvű visszaesése katasztrofálisan érintette az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulását.

Egyharmadára esett vissza az évtized elején igen dinamikus felfutó export is. Az olajsokk katasztrofálisan érintette a behozatal alakulását is, miután a megnövekedett olajszámlák fedezésére az évtized végére csaknem a teljes exportbevételre szükség volt.

A növekvő kereskedelmi mérleghiány érzékenyen érintette a fizetési mérleg alakulását. Ezt tetézte, hogy a korábban jelentős tételt képező vendégmunkás-hazautalások is stagnáltak, de átmenetileg a turizmusból származó bevételek is csökkentek. A külföldi adósságállomány 1979-re 18 milliárd dollárt ért el, a devizatartalékok teljesen kimerültek, az ország további eladósodás árán próbálta a gazdaság működőképességét fenntartani, mialatt a nemzetközi szerve-

¹² 1960–1966 között csaknem háromszorosára nőttek a jövedelmi és társasági adókból származó bevételek, kétszeresére a vámbevételek és ugyancsak duplájára az „egyéb bevételek”.

zetek és hitelezők az ország gazdaságába vetett bizalma teljesen megingott.

Ez a fejlődés szükségszerűen vezetett az iparosodás megtorpanásához, miután sem a beruházási javak, sem az ipari termeléshez szükséges inputok behozatalának nem voltak meg a forrásai.

Az export dinamizmusa nemcsak megtört, hanem drámaian vissza is esett, miután a gyorsan felfutó infláció messze meghaladta a török gazdaság exportpiacain jelentkező inflációs rátát, kiegyenlítésükre pedig nem tették meg a szükséges leértékelő lépéseket. Így az árfolyam-politika is erőteljesen fékezően hatott a kivitel alakulására, mialatt változatlanul az importot ösztönözte tovább súlyosbítva ezzel a kereskedelmi mérleg helyzetet.

A világgazdasági recesszió következtében csökkenő kereslet, az erősödő protekcionizmus is mind a török exportot gátló tényezőként sodorták a gazdaságot az összeomlás felé.

A kormány ugyanakkor változatlanul fenntartotta az importhelyettesítésre építő gazdaságpolitikáját, anélkül, hogy figyelembe vette volna azt a súlyos szerkezeti válságot, amit a gazdaság átélt. Továbbfolytatta a megkezdett beruházási programot, a beruházási ráta 1977-re a bruttó nemzeti termék 23,6%-ra rúgott. Mindez hosszú távú expanzív pénz- és államháztartás-politikával járt együtt. A török ipar erőteljes importfüggősége folytán így a kereskedelmi mérleg fokozódó deficitje feltartóztathatatlan folyamattá vált.

A nyugat-európai országokban alkalmazott vendégmunkás-stop az átutalások stagnálásához vezetett és tovább súlyosbította a fizetési mérleg helyzetet. A kormány gazdaságpolitikájában meg sem kísérelte az olajsokk utáni megváltozott világgazdasági környezet és a török gazdaságban rejlő strukturális gondok enyhítésére alternatív választ keresni. Jóllehet nem egy alternatíva kínálkozott. Így például:

- az olajbehozatal megszorítása, alternatív energiahordozók felkutatása,

- a nem olaj-behozatal megszorítása/vagy
- az export növelése vagy/és
- a belső kereslet megszorítás és átterelése kiviteli csatornába összehangolva,
- restriktív pénzügyi politikával.

A kormány azonban folytatta a korábbi gazdaságpolitikát. A devizatartalékok kimerülése után az egyre súlyosbodó fizetési mérleg nehézségeket masszív rövidlejáratú hitelfelvétellel próbálta át-hidalni. Így az évtized végére a rövid lejáratú adósság a teljes külföldi adósság 56%-át tette ki.

1978-ban a Köztársasági Néppárt vette át a hatalmat, s drasztikus importmegszorításokkal kísérelt meg úrrá lenni a helyzeten. A behozatal visszafogása katasztrofális helyzetet teremtett az erőteljesen importfüggőségű ipar számára. Az ipari kapacitások kihasználtsági foka zuhanásszerűen esett vissza: a török gazdaság a Köztársaság megteremtése óta a legsúlyosabb válság szakaszba lépett.

Hatodik szakasz: Az adósságválság leküzdése gazdaságliberalizálással, 1980–1990-es évek fordulója: a stabilizációs program

Az 1980-as évtized küszöbére érve a megérlelődött gazdasági válság kényszerű gazdaságpolitikai váltásra készítette a török kormányt. A Törökországban bevezetett stabilizációs program egy sor sajátos vonást tartalmaz, s túlmutat az IMF által általában előírtakon.

A gazdasági élet nem egy területén radikális követelményeket támasztott, mely egyébként egybeesett a török nagytőkés körök követeléseivel, melynek már közel egy évtizede adtak hangot, sőt intézményes szervezetükön, a TÜSIAD-on¹³ keresztül a gazdasági vezetésre is nyomást gyakoroltak.

A török stabilizációs program az egész gazdaságszerkezet átalakítását, intézményi reformját világgazdasági illeszkedési törekvé-

¹³ Török Gyáriparosok és Vállalkozók Szövetsége

seket, de elsősorban exportoffenzívát hirdetett meg. Az exportoffenzíva ugyanakkor az ipar erőteljes felfuttatására és a kivitel szerkezetén belüli térnyerésére épített.

Törökország az adósságválságból – szakítva az ország több évtizedes tradícióival – nem az import adminisztratív eszközökkel történő korlátozásával, az export erőltetett növelésével és az állami beavatkozás kiterjesztésével, hanem átfogó gazdaságliberalizálással igyekezett kilábalni. A liberalizálás meglepő gyorsan stabilizálta az ország gazdasági helyzetét, visszaállította a hitelképességét, s eközben felgyorsította a gazdaság növekedését. A leglátványosabb sikert a külgazdaság terén érte el.

Az export-expanzió a mennyiségi növekedésen túlmenően az iparfejlődés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű, miután a növekedés hordozója elsősorban az ipari termékek exportja: 1980–1985 között expanziója évi átlagban 40%-ot tett ki – miközben a világkereskedelem stagnált – a török export több mint két és félszeresére bővült. Ugyanezen öt év alatt a feldolgozóipari termékek részaránya a kivitelben megduplázódott és az évtized végéig tovább nőtt részarányuk a kivitelben.

Az eredmény annál is meglepőbb, miután Törökországot az 1980-as évek fordulójára – mint azt az előző fejezetben láttuk – már nemcsak a gazdasági összeomlás, hanem a politikai káosz is fenyegette. A gyors infláció megnyirbálta a reálbéreket, emiatt gyakoriak voltak a sztrájkok, a politikai életben eltolódás ment végbe a szélsőségek irányába, különösen az értelmiség körében vált jellemzővé a militáns politizálás.

A jobb és baloldali szélsőségesek egymásközti csatározása, a terrorizmus 1979-ben már havonta 200 emberéletet követelt. A török hagyományoknak megfelelően szinte „magától értetődően” katonai hatalomátvétel következett. A gazdaságliberalizálási program kidolgozására azonban már röviddel a hatalomátvétel előtt sor került.

A program alapkoncepciójában szakított a korábbi gazdaságpolitikai gyakorlattal: a gazdaságba való részletekig menő kormányzati beavatkozással, az iparfejlesztés állami irányításával, a befelé forduló gazdaságpolitikával, a verseny- és a magángazdaság hátterbe szorításával.

A kormány szigorú fiskális és monetáris politika mellett kötelezte el magát. Megszüntette az állami vállalatoknak automatikusan nyújtott támogatásokat, kamatmentes hiteleket, feloldotta az árképzési előírásokat.

A külgazdasági reform során bevezetett rugalmas árfolyam-politika felszámolta az export korábbi ellenőztöttségét. Emellett a kormány az exportösztönzés széles eszköztárát alkalmazta az export-visszatérítés, exportösztönző adó- és hitelkedvezmények különböző megoldásaitól kezdve egészen a rugalmas árfolyam-politika bevezetéséig. Kezdetben átmeneti jellegűnek szánt intézkedéseket hozott, amelyeket fokozatosan piacorientáltabb ösztönzők váltottak fel.

Az exportsikereket azonban a hagyományos exportösztönzés mellett az ezekkel párhuzamosan alkalmazott szigorú költségvetési és monetáris politika is magyarázza. Ezek olyan mértékben korlátozták a belföldi értékesítési lehetőségeket, hogy a vállalatok gyakran termelésük szinten tartására is csak az export növelésével voltak képesek. A liberalizálás nyomán erősödő importverseny és a belföldi vásárlóerő visszafogása egyrészt a hatékonyság fokozására, másrészt a külföldi piacok feltárására irányuló kényszerített eredményezett: de az előzetes félelmekre rációval nem indult meg ellenőrizhetetlen importnövekedés. A líra reálárfolyamának folyamatos leértékelése, valamint a vállalatok erősödő költségérzékenysége hatékonyan korlátozta az import-keresletet.

Az elért eredmények – jóllehet súlyos társadalmi feszültségek árán valósultak meg – annál is inkább figyelemreméltóak, miután egy több évtizedes befelé forduló, szubvenciókkal, állami támoga-

tással, importszabályozással, beviteli restriktciókkal támogatott, védett közegben realizálódtak, elkényelmesedett gazdaságban kellett a világpiacon nyitást végrehajtani, a vállalatokat erőteljes világpiacon konkurenciának kitenni.

Az ipar hozzáadott értékének mintegy 40%-át kitermelő állami vállalatok versenykörnyezetbe helyezésére is történtek lépések, de a kormány az állami szektor krónikus problémáit elsősorban nem ezzel, hanem privatizálással kívánta megoldani.

A stabilizációs politikát értékelve kitűnik, hogy az elmúlt évek gazdasági fejlődése sajátos „megoldást” produkált. Az eladósodás megállítására alkalmazott politika ellenére az ország eladósodása gyors ütemben haladt tovább, de a gazdasági-politikai vezetés középtávon relatív stabilnak bizonyult – még akkor is, ha a gazdasági élet irányítása nem egy esetben kísérletező jellegűnek tűnt – és ezzel megszerezte úgy a nemzetközi szervezetek, pénzintézetek, mint a magánhitelezők bizalmát, az ország megőrizte a hitelképességét. A törökországi stabilizációs politika értékelésénél kísérteties a hasonlatosság a magyar stabilizációs politika 1990-es évekbeli hatásai között. Mindkét ország eladósodása gyors ütemben nőtt, valutatartalékai gyarapodtak.¹⁴ S miután hitelképességét megőrizte, az országba áramló külföldi hitelek, kölcsönök nem kis mértékben járultak hozzá, hogy a gazdasági élet fellendült, megélénkült a beruházások.

A török gazdaság megítélése még a szakemberek körében is rendkívül ellentmondásos, hiszen az 1980-as évek elején meghirdetett modernizációs, illeszkedési politika nyomán születő eredmények „sikeresztorivá” váltak, s jó néhány évig Törökország a Világbank és az IMF „éltanulójának” a stabilizálás egyik mintaországának számított. Jóllehet, a világgazdasági nyitást követő több, mint

¹⁴ 1980–1990 között tízszeresére nőttek az ország valutatartalékai és közel tízszeresére az aranytartalékai. Forrás: TUSIAD 91' 166.

tíz évet a gazdaság hullámzó teljesítménye fémjelezte: az egyes évek kiugró gazdasági eredményei átmenetileg elleplezték a gazdaság strukturális aránytalanságait, azt a látszatot keltve, hogy a fellendülés időszakait követő visszaesések ciklikus eredetűek és nem a gazdaság alapjaiban rejlenek.

Az export húzóerejére épített gazdasági növekedés bevált receptnek tűnt, a kivitel gyors felfutását hatékony szerkezeti átrendezés kísérte. A közel-, sőt távol-keleti piacok megcélzása ugyanakkor újabb impulzusokat adott a kivitel növekedésének.

Az export látványos bővülése azonban már néhány év után nem tudta az import-növekedést ellensúlyozni, s az 1991-es évi több, mint 8 milliárd dolláros kereskedelmi mérleghiány a rákövetkező évben 10%-kal nőtt, majd 1993-ra az export-import arány tovább romlott.

Az 1990-es évek fordulóján azonban már nyilvánvalóvá vált, hogy a Törökországban alkalmazott gazdaságpolitika zsákutca irányába viszi az országot. A török gazdaság 1991-ben jelentős recessziót élt át, a gazdaság reálnövekedése mindössze 0,5%-ot tett ki és az 1992-re bekövetkezett fellendülés csak a további súlyos belső eladósodás árán valósulhatott meg, hiszen az 5,5 százalékos gazdasági növekedés elsősorban az 1991-es évi választási csaléteként bedobott közel 60%-os fizetésemelés nyomán kibontakozó vásárlási kedv eredménye. A kereslet oldaláról gerjesztett növekedés pedig tiszavirág életűnek bizonyult, hiszen a már évtizede tartósan 70% körül alakuló infláció nagyon gyorsan elolvasztotta a megemelt fizetések vásárlóértékét.

A vásárlási hullám ugyanakkor felszínre hozta a török gazdaság alapvető strukturális hiányosságait, amin a már több, mint tíz éve tartó stabilizációs kísérletek sem tudtak úrrá lenni. Világossá vált ugyanis, hogy a gazdaság tényleges teljesítőképessége nem nőtt olyan mértékben, mint azt a makromutatók alapján várni lehetett. A felduzzasztott államháztartási kiadásokat – elsősorban

erőteljesen megnőtt folyó kiadások, személyi kiadások – még az erőteljesen megnövelt adóbevételek, sem tudták kompenzálni. Így az akkori előrejelzések szerint az államháztartás deficitje 1993-ban 60%-kal haladja majd meg az előző évit, jóllehet, már az 1987–1992-es időszakban is évi 20%-kal nőtt az államháztartás hiánya. Az első számú közellenség – az infláció – mérséklése az egész 1990-es évtized folyamán nem sikerült a török kormánynak. Évi átlagos 70%-os mértékével azonban kezelhetőnek tűnt. Az 1990-es évek eseményei azonban súlyos képet vetítettek előre. 1994. április-májusban, azaz 1 hónap alatt az infláció 100%-ra szökött fel, az export további erőltetett fenntartása csak csillagászati méretű leértékelésekkel vált megkísérelhetővé. 1992 végén 1 dollár 8500 lírának felelt meg, 1 évvel később 1 dollárért már 48 ezer lírát kellett adni.

Igaz, külső egyensúlyát Törökország még egyelőre fenn tudta tartani, és ez bizonyult a legerősebb érvnek az IMF szigorúbb monetáris és fiskális politikát szorgalmazó követelésével szemben. A stabilizációs politika erőltetett fenntartása azonban így is zsákutcává vált, hiszen az ország felélte tartalékait. S míg a monetáris politika válasz lehetett az 1970-es évek kihívásaira, addig egészen nyilvánvaló vált, hogy az ezredforduló felé haladva a gazdaság egyre kevésbé tudta a gazdaságpolitikában rejlő csapdákat kikerülni.

Mindenekelőtt a termelő beruházások alacsony szintje fékezi a gazdasági növekedést. Az állami deficit a külföldi hitelpiacok bekapcsolásával finanszírozott rendszere a kamatokat rekordmagaságra tornászta fel – a három hónapos futamidejű államkötvények kamatai elérhetik a 98%-ot – s a magas bankkamatok érthető módon vonzóbb alternatívát jelentenek a bizonytalan kimenetelű vállalkozásokkal szemben.

A török kormány azonban más, alternatív gazdaságpolitikai koncepciót mindez ideig nem dolgozott ki. Az 1990–1994-re szóló

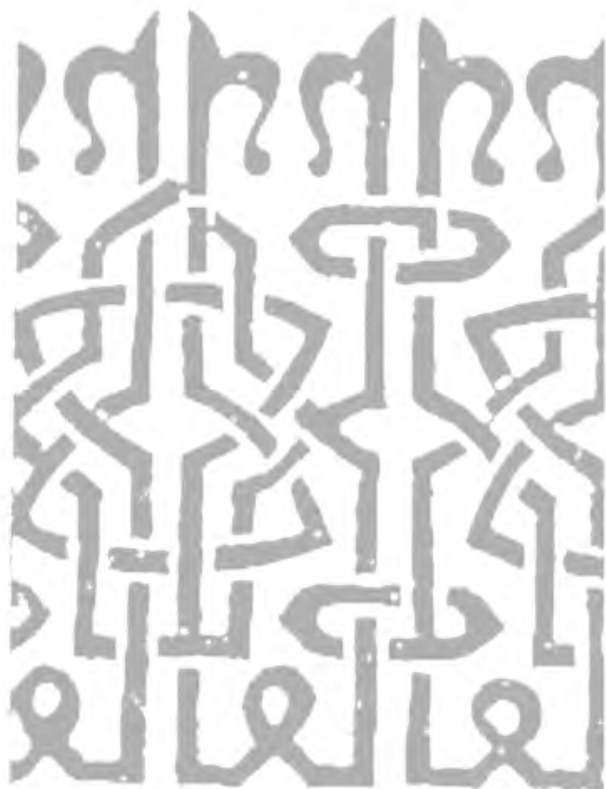
fejlesztési tervekben a liberális politika, az IMF diktálta stabilizációs program folytatása mellett kötelezte el magát. Az 1994. évi tavasz gazdasági fejleményei azonban drasztikus lépésre kényszerítették a kormányt.

1994 áprilisában a miniszterelnök gazdasági „szükségállapotokat” hirdetett meg, arra hivatkozva, hogy a latin-amerikai országok korábbi példája készíteti a kormányt olyan szükségintézkedések megtételére, amivel megállíthatják a hiperinfláció és a gazdasági stagnálás egyidejű megjelenését, a költségvetés további drasztikus romlását.¹⁵ A gazdaság válságjellegű állapotát alapvetően három okra vezeti vissza: a költségvetés növekvő deficitje – A GDP %-ában: 1988:6,2, 1991:14,5, 1993:16,3 –, a megnőtt reálbér-kiáramlás, valamint a tőke mozgás liberalizálása, mely a török líra felülértékelését eredményezte. Az okok mögött rejlő folyamatok: 1986 óta folyamatosan nő a belső eladósodás. 1986-ban a teljes adóbevételek 43%-át fordították a belső adósság kamat- és tőketörlesztésére, 1991-ben már 60%-ot, majd 1993-ban 104%-ot. 1994–1995-re, ha a trend tovább folytatódik akár 150–200%-ot is elérhet ez a szám.

Ezen időszak folyamán – de elsősorban 1989-től kezdődően – a magas belső eladósodás folytán megemelkedtek a kamatlábak, megindult a rövidlejáratú külföldi tőkebeáramlás. Ezek azonban elsősorban importügyletek finanszírozását szolgálták, s hamarosan a török líra felülértékeltté – számítások szerint 22%-kal – vált. Az export relatív megdrágult, mialatt az import jövedelmezőbbnek bizonyult. Ugyanezen idő alatt a közalkalmazottak bére 1,8-szeresére nőtt, az állami szektorban dolgozók bére megháromszorozódott, míg a magángazdaságokban foglalkoztatottaké duplájára emelkedett. Az állami szektor veszteségei is részben a megnövekedett

¹⁵ Tansu Ciller, miniszterelnök 1994. április 5-én tartott sajtóértekezletén jelentette be kormányának a fenti gazdaságpolitikai intézkedéseit.

termelési költségekre – munkabér – vezethetők vissza, részben arra, hogy a török ipar a líra felülértékeltése folytán veszített komparatív előnyeiből. Az intézkedési csomag olyan rendelkezéseket tartalmaz, melyek révén a korábbiakhoz viszonyítva korlátozzák a tőkemozgást, csökkentik az állami költségvetés hiteligényét, és fizetési-mérleg stabilizáló lépéseket fogantatosítottak.

A török gazdaság makroszerkezetének alakulása

z 1970–1991 közötti időszakban a folyó árakon, dollárban számolt GNP 17,6 milliárd dollárról 151,3 milliárdra növekedett. A tényleges növekedésről alkotott kép azonban csak több adat összevetéséből alakítható ki. Egyértelmű ugyanis, hogy a rendkívül gyors infláció feltornászta árak mögött lényegesen kisebb gazdasági teljesítmény húzódik meg. Hiszen a változatlan árakon számolt GNP jóval kisebb növekedésről ad számot. Különösen, ha összevetjük az egy főre jutó GNP alakulásával. Az egyes évek igen hullámzó teljesítménye ugyanakkor világosan érzékelteti a gazdaság instabilitását.

A török gazdaság makro-szerkezetének alakulását a számok tükrében az 1950-es évektől tudjuk nyomon követni. Világosan leképezhetők a gazdaságpolitikailag elhatárolható szakaszokban érvényesülő prioritások. A beruházások alakulásával való összevetésben ugyanakkor kitűnik a prioritásoknak megfelelően alkalmazott beruházások, növekedést gerjesztő intézkedések áttételes megjelenése a gazdaságban: egészen a kilencvenes évekig, amikor is az infrastrukturális beruházások erőteljes hangsúlyt kaptak, a beruházások kiemelt területét döntően a feldolgozóipar képezte.

1. táblázat: A GNP értéke

Év	Milliárd TL-ben folyó áron	1987-es változatlan áron	Milliárd dollárban folyó áron
1970	202	33 552	17,6
1975	679	45 720	47,2
1980	5 362	50 679	70,6
1985	35 975	65 189	68,9
1986	52 064	70 092	77,2
1987	76 613	76 613	89,4
1988	134 060	77 800	94,2
1989	235 305	78 469	110,9
1990	399 840	86 050	153,3
1991	630 785	86 348	151,3
1992	n a	90 719*	n a

* TÜSIAD Report 1993. p. 30.

Forrás: A török kormány Statisztikai Évkönyvében (1991) közzétett, revidált adatok.

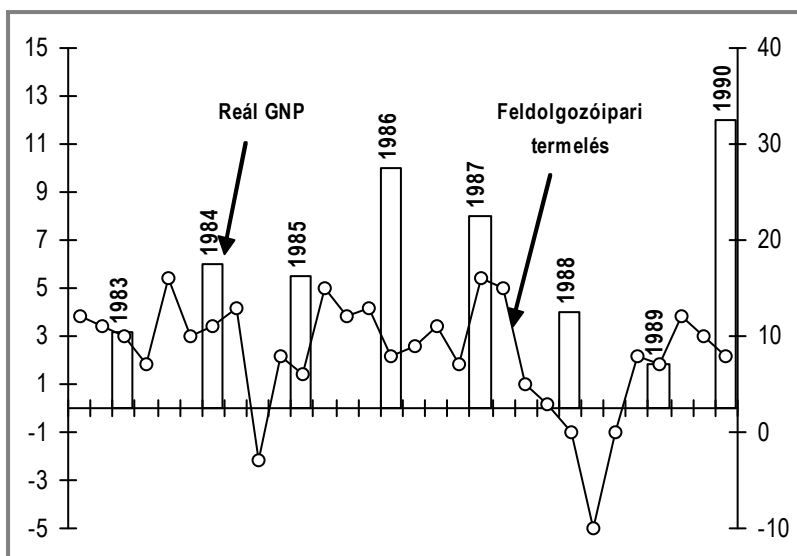
A növekedési mutatók alakulásán lemérhető 1950-ben a mezőgazdaság átmeneti fellendülése – a falu felé fordulás időszakában – majd meredek zuhanás, s az 1970–1975 időszakban a mezőgazdaság átmenetileg kiemelt fejlesztési szerephez jutott, majd ezt a szakaszt újra az ipar előtérbe kerülése követte. Az 1986-ban látszólagos magas növekedési ráta azonban csupán számítástechnika következménye, miután megváltozott az árszámítás báziséve.

2. táblázat: Egy lakosra jutó GNP

Év	Változatlan 1987. évi áron, lírában	Folyó áron US dollárban
1970	962 782	505
1975	1 140 434	1 177
1980	1 140 392	1 589
1985	1 286 693	1 360
1990	1 534 689	2 734
1991	1 504 583	2 635

Forrás: Törökország 1991. évi Statisztikai Évkönyvében közzétett, revideált adatok alapján

Az iparban világosan nyomon követhetők az iparpolitikában megfogalmazott célok realizálódása. Az 1950-es fellendülés, majd ennek lecsengése, az 1970-es évek második felében a mezőgazdaság háttérbe szorulása az ipar mögött, majd az olajválság hatására bekövetkezett katasztrofális visszaesés az 1980-as évekre. A gazdaság stabilizálására tett kísérletet követő fellendülés, majd az 1990-es évek folyamán a gazdaságpolitika változó sikereinek függvényében érvényesülő hullámzó gazdasági teljesítmény.

1. ábra: Tényleges GNP és a feldolgozóipari termelés %-os változása az előző évhez viszonyítva

A fenti ábra világosan érzékelteti a gazdaság hullámzó teljesítményét. A feldolgozóipar időnkénti visszaesése azonban meghaladta a GNP azonos időszakra eső csökkenését is.

3. táblázat: A GNP és GDP és a főbb szektorok növekedési rátái
1968-as árakon

Év	GNP	GDP	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
1950	9,4	9,4	10,9	9,3	13,1 ¹
1955	7,9	8,1	9,8	11,3	7,9 ¹
1960	3,4	2,9	2,3	0,4	3,4 ¹
1965	3,1	2,6	-3,9	9,5	3,1 ¹
1970	5,8	4,9	2,3	0,4	5,8 ¹
1975	7,9	7,8	10,4	9,0	7,9 ¹
1978	2,9	4,3	2,7	6,6	4,1
1979	-0,4	-0,6	2,8	-5,6	0,2
1980	-0,1	-1,0	1,7	-5,8	-0,2
1981	4,1	4,2	0,1	7,2	4,8
1982	4,6	4,8	6,4	4,6	4,1
1983	3,3	4,1	-0,1	8,2	4,2
1984	5,9	5,8	3,5	9,3	5,3
1985	5,1	4,2	2,4	6,3	3,2
1986 ³	8,0	7,3	7,7	9,0	6,3
1987	9,3	9,0	1,1	9,1	6,7 ²
1988	1,5	2,2	7,9	1,8	2,3 ²
1989	0,9	-0,5	-7,4	4,0	6,1 ²
1990	9,9	9,8	8,2	8,7	5,5 ²
1991	0,5	1,0	-1,2	2,7	3,1 ²
1992	5,9	5,5	3,7	5,8	6,7 ²

¹ építőipar

² csak építőipar és kereskedelem

³ 1986-tól 1987-es árakon

Forrás: TUSIAD 1977–1993 évkönyvei

4. táblázat: A bruttó nemzeti termék eredet szerint százalékban változatlan árakon, 1968

Év	Mezőgazdaság	Ipar	Szolgáltatások
1948	46,0	13,3	40,7
1950	43,0	13,8	43,8
1960	38,9	16,2	44,9
1965	30,5	15,9	53,6
1973	20,8	19,3	59,9
1974	21,3	19,5	59,2
1975	21,9	19,7	58,4
1976	21,9	20,2	57,9
1977	20,9	21,4	57,7
1978	20,7	22,0	57,3
1979	21,7	23,8	54,5
1980	22,1	23,2	54,7
1981	20,6	27,0	52,4
1982	19,6	28,2	52,2
1983	18,7	29,6	51,7
1984	18,8	30,1	51,1
1985	17,5	31,6	50,9
1984	18,7	26,4	54,9
1987	17,4	26,4	56,2
1988	18,3	26,3	55,4
1989	17,1	27,5	55,4
1990	16,8	27,2	56,0
1991	16,3	26,6	57,1
1992	16,0	26,8	57,2

Forrás: TUSIAD különböző számai

A feldolgozóipar népgazdasági súlya, szerepe

int az előzőekben leírtakból kiderült, a modern Törökország történetének gazdaságfilozófiája szerint a modernizáció, a gazdasági növekedés hordozója az ipar. Néhány rövid periódust leszámítva így a beruházásokban is egyértelmű prioritást kapott az ipar és ezen belül is a feldolgozóipar. Bővülése általában meghaladta a nemzeti jövedelem növekedési ütemét.

Az elmúlt fél évszázados időszak alatt részaránya a nemzeti jövedelemben megduplázódott, s jelenleg a bruttó nemzeti termék több mint egynegyede származik az ipari szektorból.

Az iparon belül domináló szerepet a feldolgozóipar játszik. Jóllehet, az ambiciózus iparfejlesztési tervek megfogalmazásakor – már az 1930-as években – célul tűzték ki a nehézipar megteremtését is.

A korábban egyértelműen állami ösztönzésre születő és állami szektor formájában működő ipar mellé az állam masszív támogatásának eredményeképpen felzárkózó magántőke már az 1960-as évektől kezdődően az ipari termelés mintegy 50%-át adta. Ez az arány napjainkig is alig változott. A hazai tőkés vállalkozói réteg megteremtése egybevágott azzal a törekvéssel, hogy Törökországot hosszú távon is autarkias pályán kívánták tartani.

A világpiactól elzárkózó fejlődés azonban csak egy ideig bizonyult járható útnak, s mint ezt a folyamatot az iparfejlesztési periódusok bemutatásánál is érzékeltettük, az önálló ipar megteremtése helyett a török ipar aszimmetrikusan integrálódott a világpiacba. Feldolgozó iparának jó része – az összeszerelőipar elsősorban –

közvetlenül és egyértelműen külföldtől függ, míg a bányászat és az energiatermelés a népgazdaság többi szektorához viszonyítva marginális szerepet tölt be.

Az iparfejlesztési prioritások meghatározásában – különösen az iparfejlesztés kezdeti szakaszában – döntő szempontként szerepelt a hazai nyersanyagbázis kihasználása. Itt elsősorban a mezőgazdasági alapú nyersanyagokra épített a feldolgozóipar – így a hazai gyapot-, gyapjúfeldolgozásra; az országban termesztett cukorrépa képezte a cukorgyártás alapját, s ugyancsak hazai eredetű anyagokra épített a cementgyártás – s jelenleg is az iparban a fenti iparágak súlya igen jelentős. Valójában a textilipar – mint azt a statisztikai számok is igazolják – a könnyűipar meghatározó ágazata volt és jelenleg is az Törökországban.

Az iparfejlesztési koncepcióban azonban az 1970-es évek közepétől megjelent az önálló hadiipar kiépítésének igénye. A célkitűzések meghatározásakor minden bizonnyal elsősorban politikai-stratégiai megfontolások játszottak szerepet, hiszen a koncepció megszületése egybeesett a törökök ciprusi inváziójával, de a távlati tervekben a hadiipar olyan mértékű felfuttatása is szerepelt, ami jelentős exportot is biztosított volna. Az önálló hadiipar kiépítése természetesen illúzió maradt, hiszen tudvalevőleg a katonai fejlesztések költség- és technikai felkészültség-igénye többszörösét teszi ki a polgári fejlesztésekének. Ennek ellenére az 1980-as évek közepétől számítva a katonai fejlesztések és hadiipari beruházások prioritást élveztek a polgári szférában eszközölt beruházásokkal szemben. Alig néhány év alatt Törökország jelentős licenbázisú hadiipart fejlesztett ki.

Így valójában egy egészen sajátos kettősséggel állunk szemben. Az évtizedeken keresztül folytatott erőltetett iparosítás nem eredményezett olyan áttörést, ami európai léptékű iparszerkezetet teremtett volna meg, ezzel szemben alig néhány év alatt felfutó hadiipart produkált.

Az iparfejlődés periodizálása a változó prioritások függvényében

z első Török Köztársaság keretei között az iparfejlesztési koncepció megalkotásakor egy rendkívül alacsony bázisról kellett kiindulni.

Az iparfejlesztés kezdetei

Az 1913–1915-ben elkészült első iparfelmérési statisztika tanúsága szerint a török gazdaság nem rendelkezett egyetlen kiépített iparággal sem. A kezdetleges, főként manufakturális keretek között termelő kisüzemek alacsony technikai színvonalon, mindössze 5-10 munkást foglalkoztatva állították elő termékeiket. Tevékenységük szinte kizárólag a mezőgazdasági alapanyagú élelmiszeriparra épült, ezen kívül textil-, bőr-, papír- és cellulóz-, valamint vegyipari termékek előállítására szorultak még a palettán.

A Török Köztársaság megalapításának idején a meglévő üzemek a nagyvárosokra, Isztambulra, Izmirre, Adanára és Bursára koncentráltak, s ebből egyedül Isztambulra a termelőkapacitások 75%-a esett.

Az 1927-es adatok szerint az ipari üzemek száma elérte a 974-et, ebből 342 keletkezett a század első évtizedében, illetve a húszas évek elején, összesen 300 000 munkást foglalkoztattak, a munkaképes lakosság 5%-át. A technikai felszereltség azonban alacsony, az üzemek manufaktúra jellegűek voltak. A húszas évek folyamán az ipari termelés növekedése a remélt dinamikus növekedéshez képest lepedt, s az ipari fejlődés tényleges beindulására csak 1929 után került sor.

Az állami szektor alapjainak lerakása

1932-ben az iparösztönzési törvény¹⁶ hatálya alá eső vállalatok száma 1473-ra emelkedett, közülük 1088 1923 után létesült. Ebből azonban csak 1295 vállalatnál alkalmaztak gépeket, melyek összteljesítménye nem haladta meg a 102 600 lóerőt, azaz egy üzemre átlagosan 79 lóerő jutott. Valamennyi újonnan létesített üzem műszaki ellátottsága teljes egészében a behozataltól függött.

Az első ötéves terv – 1933–1938 – teljes iparágak megteremtését célozta. Így a vegyipar, üveg- és porcelánipar, a papíripar, cement-, cukor- és végül, de nem utolsónak a később igen jelentőssé váló textilipar megteremtése szerepelt a tervekben. A textilipar kiemelt jelentőségét hűzza alá az a tény, hogy az ipari beruházások mintegy 50%-át fordították a textilipar kiépítésére, így az időszak végére Törökország saját termelésből tudta fedezni a lakosság liszt, cukor és textília igényét.

Egyértelmű szovjet befolyást tükröz a nehézipar erőltetett fejlesztésére tett kísérlet is. Ekkor létesült a később sok gondot okozó, igen nagy ráfizetéssel működő Karabük-Zonguldak vas- és acélipari együttes.

Az időszak első felére alapvetően a textil- és élelmiszer-ipari beruházásokra épített iparfejlődés nyomta rá a bélyegét. A kiépülő textilipar – bár magán viselte az iparfejlődés kezdeti szakaszára jellemző vonásokat – expanziója számos pozitív hatású tényező eredményeként valósult meg. Így a tradicionálisan háziipar jellegű textilipar keretei között évszázados hagyományként megszerzett készség, ügyesség, a textilipari termékek iránti rugalmas kereslet, a nyersanyagellátás biztosítása belföldi forrásokból, az iparág nagy

¹⁶ Az első iparösztönzési törvény 1911-ben látott napvilágot. Ezt követően az 1923-ban Kemal Atatürk szorgalmazására összehívott, a későbbiek folyamán mint egy mérföldkövet jelentő „történelminek” minősített közgazdasági kongresszuson fogalmazták meg az iparfejlesztés alapelveit, amit majd a későbbiekben részben módosítottak.

munkaerő felszívó képessége voltak azok az alapvető tényezők, melyek a textilipar gyors bővülését elősegítették.¹⁷

A textilipar túlnyomóan gyapot-pamut alapanyagra épült, ugyanakkor nem kis erőfeszítéseket tettek a gyapjú és selyem alapanyagú textíliák termelésbővítésére is. Mint ismeretes, Törökország az I. Világháborút megelőzően a világ selyemtermelésében a 4. helyet foglalta el, selyemipara azonban a Világháború, illetve a függetlenségi harcok során szinte teljesen megsemmisült.

A magántőke megerősödésének eredménye a dinamikus feldolgozóipar

A II. világháborút megelőző, majd a háborút is érintő időszakot az állami beruházások egyértelmű prioritása jellemezte, s szinte kizárólag a fogyasztási cikkek termelését biztosító iparágakra koncentráldott. A rögzített felvásárlási és eladási árak az állami szektor részére jelentős bevételt biztosítottak. Különösen gyorsan növekedett a textilipar kibocsátása.¹⁸

Az ipar és a közlekedés fejlesztése ugyanakkor a mezőgazdaság rovására valósult meg

1950-től kezdődően – hozzávetőlegesen az évtized közepéig – azonban egyértelműen helyeződik át a növekedés dinamizmusa a magántőkére, s első megközelítésben paradoxnak tűnően, az állami szektor háttérbe szorulása növekvő beruházások mellett ment végbe. A magyarázat abból adódik, hogy a magántőke elsősorban a feldol-

¹⁷ Az 1930-as éveket megelőzően Törökország jelentős textilbehozatalra szorult. Így 1929-ben 6,7 millió TL értékben importált pamutszálat és 53,2 millió TL értékben méterátut. Összehasonlításképpen: 1 £ = 1007 piaster, 100 piaster = 1 TL.

¹⁸ A háborút megelőző időszakban lényegesen felduzzasztották a hadsereg állományát, majd a katonaság egy részét a textilipar részére munkaerőként rendelkezésre bocsátották. Ezzel kettős célt értek el: olcsó munkaerőt biztosítottak a textilipar számára, ugyanakkor a hadsereget „békeidőben” foglalkoztatták, a befolyó munkabérek a hadsereg fenntartási költségeit is csökkentették.

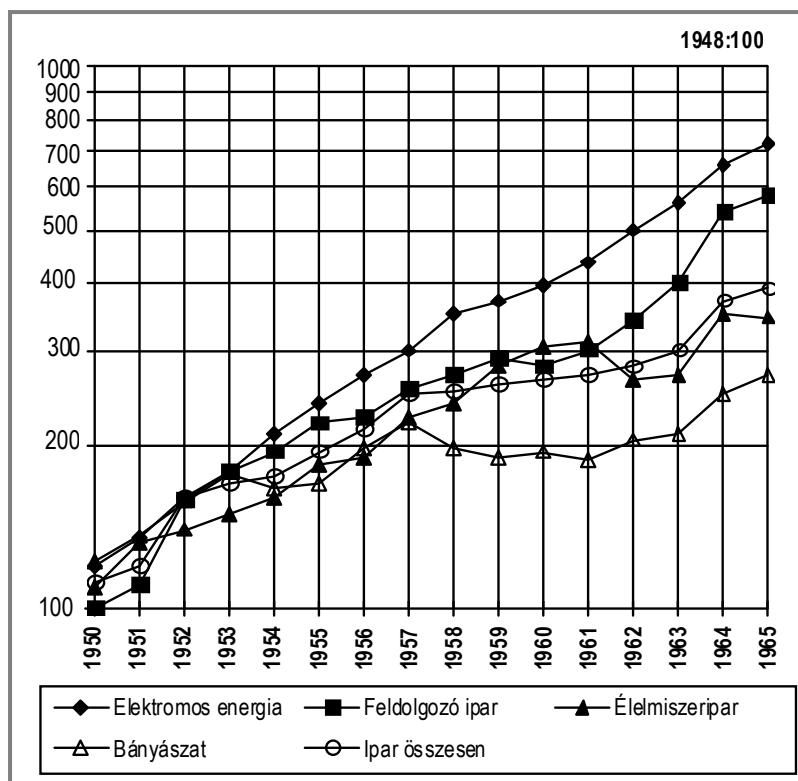
gozóipart preferálta, míg az állami beavatkozás, beruházási tevékenysége döntően az infrastruktúrára, ezen belül a villamosításra, kikötők, gátak, építésére, a közlekedés fejlesztésére irányultak.

Az ipari üzemek és az ott még foglalkoztatottak számára vonatkozóan összehasonlításképpen álljon itt néhány adat.

Az állami beruházások keretében különös fontosságúvá vált a foszfátgyártás, a később nagyjelentőségű műtrágyagyártás, alapjainak lerakása.

Az 1953–1954-es gazdasági válságot követően újjá éledt a kemali gazdaságpolitikai elvek érvényesítésének igénye. A stagnáló gazdaságot masszív állami beruházásokkal kívánták talpra állítani, s „minden városba egy gyárat” mozgalommal új lendületet kapott az iparosítás. Az alábbi grafikon érzékletesen szemlélteti a feldolgozóipar gyors felfutását. Kitűnik, hogy a feldolgozóipar felfutása lényegesen meghaladta az ipar átlagos növekedését, s az 1960-as évtized vége felé közeledve, majd az évtized fordulója után a feldolgozóipar messze megelőzte az élelmiszer feldolgozás bővülését is.

2. ábra: Az ipari termelés indexei szubszektorok szerint

Forrás: Hershlag... p. 217.

A magántőke iparfejlesztési tevékenységének elősegítésére hivatott, 1950-ben megalapított Iparfejlesztési Bank hitelfolyósításai is jelzik, hogy a magántőke egyértelműen a feldolgozóipart preferálta.

Az élelmiszeripar elsősorban a cukorrépa feldolgozását végezte, az időszakban jelentősen növekedésnek indul a dohányfeldolgozás és a már hagyományosnak mondható textilipar.

A fenti számokból kitűnik a textilipar dinamikus fejlődése, de az a tendencia is, hogy a textilipar területén lényegesen gyorsabb

volt a magántőke előretörése, mint az állami kézben lévő textilipar fejlesztése. Egyébként a textilipar a feldolgozóiparnak az a területe, ahol a leglátványosabban történik meg a magántőke térhódítása és a tőke-„specializálódás”, amint arra már utaltunk. A textilipar alapanyag-ellátásának biztosítására a fenti időszakban duplájára növelték a gyapot termőterületét – 1957-ben 625 400 hektárt tett ki az 1949-es 305 000 szemben –, a földterület növelésével azonban nem arányosan nőtt meg a termelés, miután a fenti időszakban mindössze 35%-kal bővült, ez azonban mégis elegendőnek bizonyult arra, hogy a periódus végén az ipar teljes szükségletét biztosítani tudta.

Az állami kézben lévő élelmiszeripar a húsfeldolgozásra, ital- és élvezeti cikk gyártására, gabonaőrlésre, gyümölcsök, zöldségek konzerválására, cukorgyártásra épült. A malomipart és a gyümölcskonzerválást leszámítva a fenti területeken az állam egyértelmű monopóliumhelyzetet élvezett. Különösen jelentős volt a cukorrépa-feldolgozás, olyannyira, hogy az 1940–1960 közötti időszakban a termelés meghatszorosodott és ezzel 568,3 ezer tonnát ért el. Az egy főre jutó cukorfogyasztás 6,1 kg-ról 14,3 kg-ra növekedett, a cukorrépa termőterülete megkétszereződött, a 4 cukorgyár száma pedig 15-re gyarapodott. Ezzel az iparág nemcsak látványos, hanem hatékony fejlődést is elkönnyvelhetett.

Az 1950–1960 közötti időszakra jellemző még a cementgyártás szintén látványos felfutása. A kezdeti 375 ezer tonnáról 2037 ezer tonnára futott fel a termelés, mialatt a felhasználás 530 ezer tonnáról 1972 ezer tonnára nőtt. Különösen gyors volt a növekedés a periódus utolsó két évében, így míg 1957-ben még 299 ezer tonna importra szorult az ország, addig 1960-ban ez a szám 4 ezerre csökkent, mialatt a hazai termelésből már 69 ezer tonna jutott kiviteltre.

A korszak egészét értékelve megállapítható, hogy a kiegyensúlyozott gazdaságfejlesztésre való törekvés jegyében az ipari termelés jelentős felfutásának vagyunk tanúi, ahol is a növekedés motor-

ja a textil-, élelmiszeripar és cementgyártás. Az ipari termelés növekedését azonban nem egészítette ki az igényeknek megfelelő infrastrukturális háttér kiépítése, elsősorban a közlekedés fejlesztésének hiánya hatott negatívan, de hiányzott a vásárlóerő növekedésére alapozott belső piac bővülése is. Így ezeken a területeken az állam kényszerült erősen szubvencionáló beavatkozásra, ami érthető módon növelte meg az államháztartásra nehezedő nyomást.

Belföldre irányuló – külföldtől függő iparfejlesztés

Az 1960-as évekre meghirdetett importhelyettesítő iparosítás elsősorban a belföldi keresletnövekedéstől várta a dinamizáló impulzusokat, s ennek reális alapját a korábbi időszakban kialakult vásárlóerő-növekedés teremtette meg. A „modern, nyugati életformát” szimbolizáló háztartási gépek, rádiók, TV-k iránti kereslet gyorsan felfutó ipari növekedést tett lehetővé. A modern elektronika iránti „konzuméhség” egészen sajátos formákat öltött Törökországban. Így szinte napról napra egész antenna erdők jelentek meg a bádoggvárosokban.

Miután a termelés felfuttatásának hazai forrásai nem álltak rendelkezésre, masszív külföldi tőkebevonással került sor a fogyasztási cikkek iparának bővítésére. A kezdetben összeszerelésre szakosodott török ipar a távlati koncepciók szerint a jövőben saját beszállító iparra kívánt támaszkodni, s ezzel a modern fogyasztási cikkek gyártó ipar alapjait lerakni. Sajátos munkamegosztás alakult ki az állami szektor és a magántőkés vállalkozások között: az állami ipar termelte meg a szükséges nyersanyag-inputokat, energiahordozókat, villamos energiát, s önköltségen, vagy még önköltség alatti áron adta tovább a magántőkés vállalatoknak, ezzel biztosítva a magas profitot, s tovább ösztönözve a szektor expanzióját.

Ez a típusú fejlődés, importhelyettesítésre irányult, de rendkívül kedvezőnek bizonyult a magántőke szempontjából, így a magántőkés vállalkozások gyors expanziójához vezetett. Összeszerelő ipar-

ról lévén szó, így természetesen csak a külföldi beszállítóktól való fokozódó függés volt az ára az iparág expanziójának.

Az alábbi összeállítás képet ad a külföldi tőkeberuházások és a profitkiáramlás alakulásáról.

5. táblázat: Külföldi tőkeberuházások és profitkiáramlás, 1952–1972

Év	Külföldi magántőke tőkeberuházás (ezer TL-ben)	Profitrepatriálás ¹	
		TL	\$
1952	21 654	23,0	8,24
1955	20 641	805,3	287,61
1960	11 372	15 810,3	1 756,70
1965	82 359	32 557,3	3 617,47
1970	90 558	68 226,4	4 548,42
1972	129 125	74 935,5	4 995,70
1950–1972 összesen	1 048 476	552 612,1 ²	nk ³

¹ Profitrepatriálás tartalmazza: a licenc-díjakat, a szabadalmak és know-how után fizetendő összegeket is.

² 1958-ig: 1 \$: 2.8 TL; 1970-ig 1 \$: 9 TL; 1970-től 1 \$: 15 TL.

³ Miután változnak az átszámítási arányok, az adat nem kiszámítható.

Forrás: Hakki Keskin, 193. old.

A fenti táblázatból egyértelműen bontakozik ki a gazdaság megcsapolása és a török ipar függősége a külföldi tőkétől, amit a profitrepatriálás tőkebefektetéshez viszonyított növekvő aránya is jellemmez.

Az 1970-es évek elejétől számítva Törökország az iparosodás útján ipari küszöbországgá fejlődött. Azok a szerkezeti változások, melyeket az iparosodás elindított a társadalom szerkezetében is transzformációs folyamatokat indukáltak. Jóllehet az 1970-es évekre még erőteljesen az importhelyettesítő gazdaságpolitika a jellem-

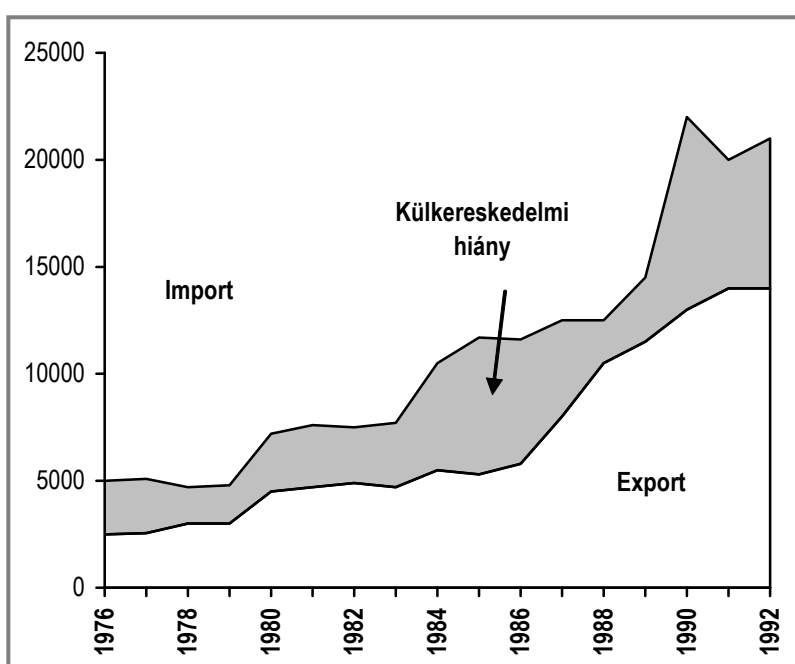
zõ, az ipar szerkezetét pedig döntően az alapfogyasztási cikkek gyártása, illetve a közbülsõ termékek szabták meg. Erre az idõszakra azonban az ipar már csaknem 20%-kal járul hozzá GNP termeléséhez.

Az 1970-es évek elejére a török magántõke termelési érték tekintetében elérte az állami szektort – az ipari termelés hozzávetõlegesen fele származott az állami szektorból, s felét adták a magántõkés vállalatok – és az állammal szemben önállóságra törekvõ politikai erõként léphetett fel. Erre az idõszakra (1971) esik a TÜSIAD mint önálló érdekszervezet megteremtése, de a nagytõkés csoport saját érdekeit az állammal szemben csak az 1980-as években, a stabilizációs program, az exportoffenzíva meghirdetését követõen tudta érvényesíteni.

Az importhelyettesítõ modellû iparosítást valójában végcélként tekintették, létjogosultsága nem volt kérdéses. De hiányzott valójában egy olyan ipari program, mely a fogyasztási cikkek felõl a beruházási javak termelése irányába terelte volna a beruházásokat. Egyértelmûen csak a belföldi piacot célozták meg és a külföldi piacok megszerzésére alig tettek erõfeszítéseket. Jóllehet az ipar – elsõsorban az összeszerelõ ipar – nyersanyag- és félkész-termék-szükségleteit csak külpiaconról tudta beszerezni, ennek fedezésére azonban sem a mezõgazdasági, sem az ipari kivitel nem volt elegendõ. Biztosítására masszív külföldi kölcsönöket, hiteleket kellett felvenni. A hitelfelvételt az IMF, illetve a Világbank feltételeihez kötötték, így Törökországban a gazdaságpolitika alakításában egyre erõtéljesebb befolyást nyertek a fenti intézmények.

A hitelfolyósítás feltételei azonban átfogó jövedelemelosztási átrendezõdést, nagymérvû polarizációt indítottak meg. Kísérõ jelenségeként meglódult az infláció, s 1980-ra 100%-ra szökött. A rendkívül gyors infláció is hozzájárult az ipari termelés katasztrofális visszaeséséhez.

Az ipar területén jelentkező súlyos gondokat azonban nem csupán ez az egyetlen tényező váltotta ki. Az 1971 óta növekvő behozatalt a kivitel csökkenő mértékben nem tudta ellentételezni, a növekvő külkereskedelmi deficit alapvetően ingatta meg a fizetési mérleg helyzetét.

3. ábra: Export-import trend és külkereskedelmi mérleg

Az importhelyettesítő iparosítás valójában egy szűk, tőkeerős rétegnek kedvezett. A nagymértékű jövedelemelosztás-átrendeződé, a polarizálódás ugyanakkor kényszerűen beszűkítette a nagy tömegek fogyasztását és így a fizetőképes kereslet oldaláról sem indukálódott az ipari termelés növekedése.

A világgazdasági környezet megváltozása Törökországra nézve rendkívül hátrányos következményekkel járt. Ezt csak fokozták a társadalmi feszültségekből adódó belpolitikai nehézségek, a gazdasági élet egymást követő krízisei, melyen az egymást váltó kormányok egyike sem tudott úrrá lenni. A külgazdaság részéről jövő negatív impulzusok felgyorsították a belgazdaság endogén nehézségeit, mely csak tovább mélyítette a külgazdasági krízist. Így egy negatív visszacsatolási rendszer alakult ki.

A gazdaság összeomlásában, az ipari termelés katasztrofális zuhanásában azonban talán a legnagyobb szerepet az olajválság játszotta. Az alábbi táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy az olajválság okozta gazdasági visszaesés valójában 1979–1980-ra vált súlyossá a török gazdaságban. Törökországot ugyanis az energiaválság igen érzékenyen érintette. Míg 1970-ben az olajimport az összimportnak csak 6,9%-át tette ki, addig 1980-ban már csaknem a felét emésztette fel. Törökország 1977-ben 1,5 milliárd, 1979-ben 3,5 milliárd dollárért importált kőolajat, ami csaknem egyenlő a teljes áruexport értékével.

A hetvenes évek végére az energiaellátási problémák olyan kritikus méreteket öltöttek, hogy nem csupán az iparfejlesztési koncepciónak, hanem magának az újratermelési folyamat működésének is gátjává váltak.

6. táblázat: Átlagos növekedési ráták szektorok szerinti bontásban

Év	Mezőgaz- daság	Ipar	Szolgál- tatások	Növekedés i ráta	Inflációs ráta
1975	10,9	9,0	7,9	8,0	16,2
1976	7,7	10,0	9,0	7,9	16,1
1977	-1,3	10,2	5,6	3,9	24,9
1978	2,7	6,6	4,1	2,9	43,9
1979	2,8	-5,6	0,2	-0,4	67,0
1980	1,7	-6,0	0,8	-1,1	107,0
1981	0,1	7,4	3,7	4,1	36,8
1982	6,4	4,9	3,5	4,5	27,0
1983	-0,1	8,0	3,9	3,3	30,5
1984	3,5	10,1	5,3	5,9	50,3
1985	2,4	6,3	4,0	5,1	43,2
1986	7,9	8,7	6,4	8,1	29,6
1987	2,1	9,6	6,8	7,4	32,0
1988	6,4	7,4	5,6	5,2	80,2

Forrás: Ufuh Yüzünci... 242. old.

Egy 1978-ban készült felmérés alapján az egyes iparágak kapacitáskihasználási adatai a 7. táblázatban leírtak szerint alakultak.

A felmérés a kapacitás-kihasználatlanság okait az alábbiakban jelöli meg: a cserearányok romlása, valutahiány és nem utolsó sorban az energiaválság okozta energiaellátási nehézségek.

A gazdaság katasztrofális helyzete a gazdaságpolitika teljes átértékelését tette szükségessé. Míg korábban a tőkekoncentrációs folyamatokat döntően az állam irányította, sőt a fiskális politika egész eszköztárával felhasználásával ösztönözte, addig az 1980-ban bekövetkezett váltást követően a liberalizált gazdaság talaján, nemzetközi

pénzügyi és gazdasági szervezetek tanácsai és ajánlásai alapján irányították a gazdaságot, s valójában a gazdaságpolitika egy központi kérdést, az export-expanziót volt hivatott elősegíteni.

7. táblázat: Az egyes iparágak kapacitáskihasználási adatai 1988-ban

Iparág	%
Bányászat	80,0
Élelmiszeripar	76,3
Textilipar	62,3
Erdőgazdasági termékek	71,9
Papír- és papíripari termékek	56,9
Vegyipar	50,1
Kerámiaipar	65,2
Fémfeldolgozóipar	50,5
Fémipar	54,7
Járműgyártás	54,3
Egyéb	57,5
Átlag	55,8

Az 1980. január 24-én hozott határozatok messzemenően korlátozták az állam piaci beavatkozó szerepét, de korlátozták ezen túlmenően az állami szektor beruházásait is. Számos területen – pl. tea- és dohánytermelés, -értékesítés – megszüntették az állam monopol helyzetét.

Az állam szerepének visszaszorítását, illetve az állami szektor korlátozásának a szükségességét alapvetően azzal indokolták, hogy az állami szektor veszteséges működésének komoly része van a gazdasági krízis előidézésében. Az 1970-es évektől kezdődően ugyanis az állami szektor adta az ipari termelés hozzávetőlegesen 50%-át. Az állami szektor és a magántőkés vállalatok közötti sajtó-

tos profit-újraelosztási folyamat következtében – mint azt már a „Proteccionista-etatista iparosítás” című fejezetben említettük – kialakult sajátos működési mechanizmus következtében az állami vállalatok alacsony hatékonysággal működtek, növekvő mértékben veszteségesek. Az állami szektor finanszírozási szükségletei 1977-ben a GDP 6,8%-ra rúgtak. Így ezzel összefüggésben növekedett a költségvetés egyensúlyhiánya: a kiadások a bevételeknek 93%-át tették ki 1976-ban, 80%-át fedezték 1977-ben. 1980-ra a kumulált veszteség meghaladta a 3,5 milliárd dollárt. A beruházások forrásai is leszűkültek. Nemcsak a növekvő deficit, hanem a ciprusi invázió – részletes kifejtését lásd a fegyverkezéssel foglalkozó fejezetben – és az amerikai fegyverembargó következtében megnövekedett saját bázisú hadiipari fejlesztési kiadások is csökkentették a beruházási alapokat. Így 1980-ban az állami szektor beruházásai 4,6%-kal voltak kisebbek mint egy évvel korábban. Érthető tehát, hogy az állami vállalatok egyre kevésbé voltak képesek az átfogó iparfejlesztési feladatok teljesítésére.

A fejlett ipari világba integrálódás érdekében ugyanakkor alapvetően liberalizálták a külkereskedelmet és a külföldi tőkének nyújtott különleges kedvezményekkel vonzó beruházási klímát teremtettek.

A gazdaság élénkítése liberalizálás révén azonban kétélű fegyvernek bizonyult. Az IMF előírásainak megfelelően rendszeresen leértékelték a lírát, a növekvő kamatok és a felgyorsuló infláció ugyanakkor fékezte a beruházásokat. Az ipari beruházások az 1980-as évek fordulójára a II. ötéves terv szintjére estek vissza. A stagnáló, illetve visszaeső beruházások különösen a feldolgozóiparban éreztették hatásukat.

Az export növelését csak a belső piaci kereslet korlátozásával tudták biztosítani: a magas inflációs ráta és a rögzített bérek és fizetések kényszerű keresletcsökkenéshez vezettek. A reálbérek vásárlóerejének csökkenéséhez még az egyes alapélelmiszerekre és

félkész-termékre, valamint fogyasztási javakra kiterjedő állami szubvenció megszüntetése is hozzájárult.

A török feldolgozóipar szerkezete és teljesítménye az egyes tervciklusokban

Az állami kerettervezés során kidolgozott ötéves tervciklusok elemzésével nyomon követhetjük a török ipar fejlődését napjainkig.

Az 1963–1967-es első fejlesztési terv során 11 802 billió lírát tettek ki a beruházások, a feldolgozóipar növekedési rátája 9,6% volt (1962:100), és ezzel meghaladta az ipar 107%-os növekedési rátáját. A fejlesztési célkitűzések a bányászat, feldolgozóipar, energiaszektor beruházásainak növelésére irányultak. A feldolgozóipar szerkezete is változáson ment keresztül: a fogyasztási cikkek 62,3%-kal, az alapanyagok, félkész-termékek 27,8%-kal míg a beruházási javak 9,9%-kal szerepeltek a periódus elején és 52,9, 35,4, 11,7%-ot tettek ki a tervidőszak végére.

Az 1968–1972-es időszakot, a második terv periódust, elsősorban a textíliák, vegyi termékek, petrokémiai termékek, műtrágyák, kőolajszármazékok, villamos ipari gépek, elektromos-elektronikus gépek, szállítóeszközök gyártásának növekedése jellemezte, míg az élelmiszer-feldolgozás, vas- és acélgyártás kisebb növekedési rátákat könyvelhetett el.

Az 1973–1977-es, harmadik terv időszakban, a feldolgozóipar növekedési rátája 7,9%-ot tett ki, összetételében: 42,9% fogyasztási cikkek, 44,2% félkész-termékek, 12,9% beruházási javak.

A negyedik fejlesztési terv (1979–1983) időszakában a feldolgozóipari termelés 5,2%-ra csökkent, szerkezetében pedig alig következett be változás: fogyasztási cikkek 43,7%, félkész-termékek 43,4%, tőkejavak 12,9%.

Az ötödik fejlesztési terv (1985–1989) során a feldolgozóipar 5,6%-os növekedését lényegesen meghaladta az export 10,4%-os értékkel.

8. táblázat: Ipari termelés volumene, 1980–1990

	1980	1985	1988	1989	1990
Bányászat, energia (1000 tonna)					
Szén	6,598	7,260	3,256	3,100	2,744
Lignit	16,998	39,437	30,210	42,137	36,663
Krómérc	551	876	160	271	210
Krómérc	2,579	3,994	n.a.	n.a.	n.a.
Réz	1,593	2,228	1,680	1,670	1,800
Nyersolaj	2,330	2,110	2,565	2,868	3,672
Olajtermékek	11,732	16,465	n.a.	n.a.	n.a.
Elektromos áram (mill.Gwh)	23	34	48	52	57
Feldolgozóipar (1000 tonna)					
Vas	1,810	3,094	4,442	3,509	4,826
Formaacél	1,700	3,578	4,172	3,217	4,827
Lemez és cső	419	920	n.a.	n.a.	n.a.
Cement	12,875	17,581	22,675	23,801	24,418
Koksz	1,928	2,604	3,296	2,810	3,364
Szuperfoszfát	1,723	2,348	n.a.	n.a.	248
Üveg	108	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Papír	301	470	368	450	519
Cukor	1,049	2,859	1,531	1,432	1,785
Olívaolaj	18	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.
Gyapjú- és pamut- szövet (mill.m)	169	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: TUSIAD Report, 1991, 158. old.

A feldolgozóipar legfontosabb ágazata a textil- és ruházati ipar. Az ötéves tervperiódusok során az ágazat teljesítménye általában meghaladta az iparág egészének teljesítményét. Így kezdve az első terv periódusban 9,9%-os növekedéssel, követve 9,6, 9,1, majd a negyedik ötéves terv időszakában 2,5%-kal bővült a termelés. Az ágazat a feldolgozóiparon belül a legfejlettebb műszaki színvonalat képviseli, a

legjelentősebb exporttermékeket állítja elő. A textilipar változatos alapanyagokkal – pamut, len, juta, szizálszál, gyapjú, szintetikus szálak – dolgozik, s szinte valamennyi textíliafajta előállítására szerepel a termelési palettán. 1993-ban a textilipar termelési értéke 12 145,2 billió TL-t tett ki, ennek fele, 6 728,0 billió TL exportra került.

A török ipar struktúráját elemezve kitűnik, hogy az ipar makroszerkezeti felosztása szerint a legnagyobb részarányt a fogyasztási cikkek képviselik, ezt követik a félkész-termékek, illetve a beruházási javak. A negyedik ötéves terv végére nagyarányú makroszerkezeti változással számolnak a félkész-termékek javára.

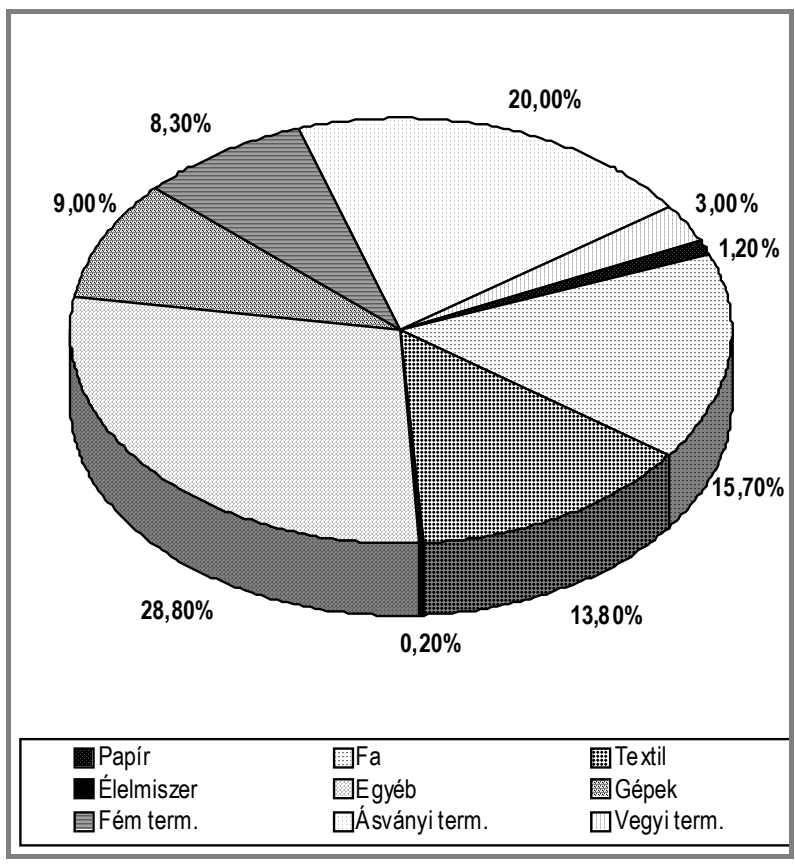
Törökországban a feldolgozóiparban a fogyasztási cikkek, illetve a félkész-termékek gyártása egyértelmű prioritást élvez, míg a beruházási javak az össztermelés alig több, mint 10%-át teszik ki.

9. táblázat: A feldolgozó ipar üzemenagyság szerinti szerkezete a foglalkoztatottság alapján

Fős vállalat	1983		1985		1988	
	lét-szám	hozzáadott érték	lét-szám	hozzáadott érték	lét-szám	hozzáadott érték
	megoszlás %-ban					
10–24	7,8	3,2	9,0	3,6	5,5	2,1
25–49	8,2	4,3	8,3	4,8	8,4	3,5
50–99	8,9	5,7	8,4	5,6	8,5	5,3
100–199	9,4	8,8	9,4	8,0	11,0	7,8
200–499	18,6	21,8	18,0	21,0	19,5	21,3
500–999	13,5	14,9	14,8	17,9	16,5	17,4
1000 felett	33,6	41,3	32,0	39,2	30,8	42,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

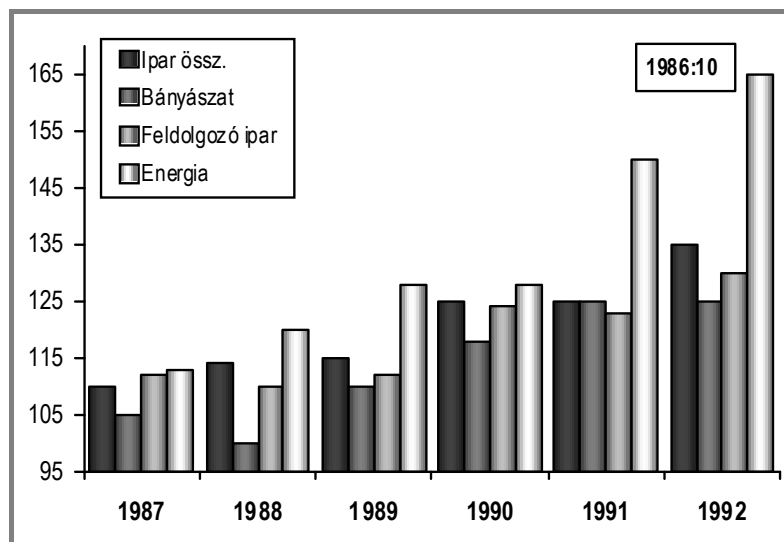
Megjegyzés: A török ipari statisztikába csak a 10 fő felett foglalkoztató üzemeket veszi számításba

Forrás: Török évkönyv, 1991

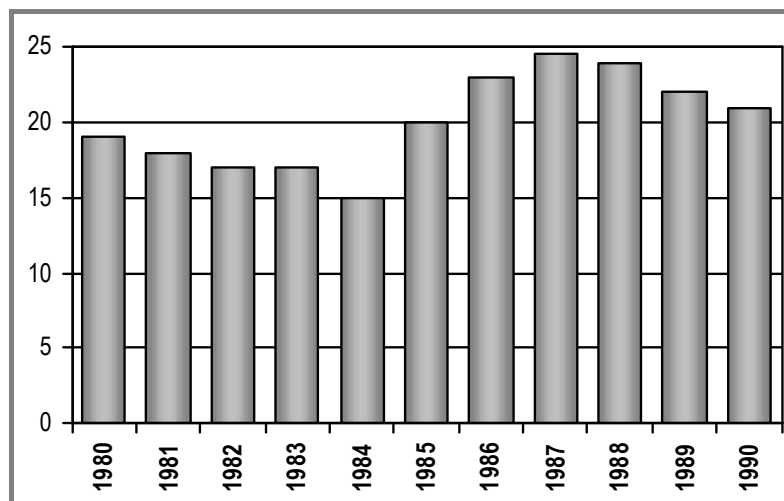
4. ábra: A magánszektor termelésének szektoronkénti megoszlása, 1992

Forrás: TUSIAD Report 1993, p. 12.

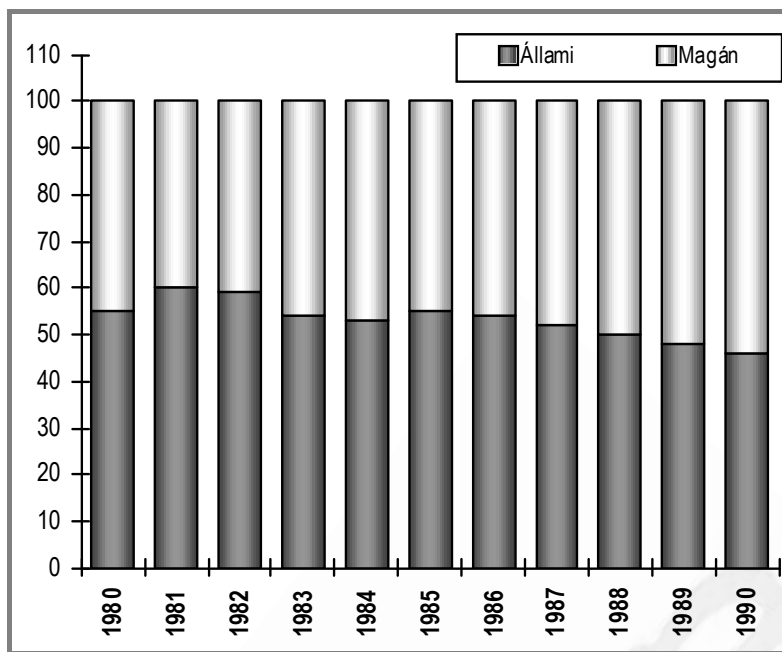

5. ábra: Az ipari termelés volumenindexei

Forrás: TUSIAD Report, 1993, p. 13.

6. ábra: Állótöke-beruházások a GDP százalékában

7. ábra: Magán és állami beruházások részaránya a teljes állótőke-beruházásban

Az ipar földrajzi szerkezete

A török gazdaság hagyományos problémáját jelenti a nyugati-keleti fejlettségi szintkülönbség. Különösen nagy gondot jelent Észak-közép-Anatólia, valamint Délközép-Anatólia elmaradottsága. Bár a Fekete-tenger partvidéke és a Földközi-tengeri régió is lényegesen elmarad fejlettségben a nyugati területek mögött. Jóllehet a régiókat meglehetősen jól kiépített infrastruktúra köti össze és ezáltal lehetőség nyílna a piaci – úgy mezőgazdasági, mint ipari termékek vonatkozásában – kapcsolatok rendszerének kiépítésére, a régiók gazdasági integrációja, a fejlett nyugati területekhez való felzárkózása azonban a jelenlegi ipar bázisán nehezen valósulhatna meg.

10. táblázat: Az ipar szerkezeti elhelyezkedése régiók szerint
1978-as állapot

Régió	A feldolgozóipar részaránya a teljes iparban
Márvány-tenger	47,2
Égei-tenger	14,6
Közép-Anatólia	13,3
Fekete-tenger	8,2
Földközi-tenger	9,0
Kelet-Anatólia	3,8
Délkelet-Anatólia	3,9

Forrás: Balázs: Die Türkei ... 180. old.

A tengerparti területek ipara elsősorban a mezőgazdasági termékek feldolgozására irányul, tea, dohány, földimogyoró; a Fekete-tenger partján szárított gyümölcsök, mazsola; Cukorova környékén pedig a gyapotra épülő textilipar a jellemző. Ezzel szemben Északkelet-Anatóliában, Délkelet-Anatóliában és Keletközép-Anatóliában úgy az ipar, mint a kiszolgáló infrastruktúra hiányzik.

A legelmaradottabb régiónak tekinthető Kelet-Anatólia, a felmérési időszakban működő 6 317 ipari üzemből mindössze 110 található a régióban, jóllehet az ország lakosságának egyötöde él itt.

A régió fejlettségi szintjére utalnak az alábbi számok is: a legfejletlenebb 19 kelet-anatóliai körzetben a közepes- és nagyüzemekben foglalkoztatottak 5,47%-át adják, míg a legfejlettebb Trákiában és Nyugat-Anatóliában 1980-ban a közép- és nagyüzemekben¹⁹ a munkavállalók 72,87%-át foglalkoztatták.

¹⁹ A török statisztika szerint középüzemnek számít a 20-50 főt foglalkoztató üzem, ez alatt 10-20 között kisüzem, e felett nagyüzem. A tíz fő alatti vállalkozásokat a statisztika nem tekinti üzemnek.

A török kormány gazdaságpolitikájában megkísérelte a regionális aránytalanságok mérséklését, így az iparfejlesztési tervekben preferálták a fejletlenebb területeken történő beruházásokat. Ezzel próbálták gátat vetni a masszív falusi elvándorlásnak. Jóllehet a török kormány ez irányú politikája meglehetősen ambivalens, miután más intézkedései ugyanakkor a falusi elvándorlást ösztönözték azáltal, hogy megakadályozzák a kis parcellák további aprózódását, valamint olcsó munkaerőt biztosítanak az ipar számára. (Lásd részletesebben a mezőgazdaságról szóló fejezetben.)

11. táblázat: A városi és vidéki lakosság arányának alakulása, 1927–1990

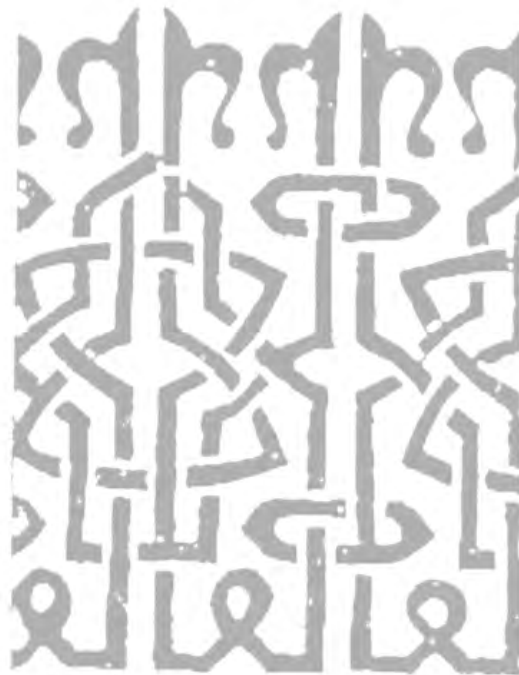
Év	Vidéki lakosság	%	Városi lakosság	%
1927	11 412 185	83,6	2 236 085	16,4
1935	13 473 821	83,6	2 684 197	16,4
1940	14 586 479	81,9	3 234 471	18,1
1945	15 358 279	81,7	3 441 395	18,3
1950	17 063 323	81,5	3 883 865	18,5
1955	18 735 917	77,9	5 328 846	22,1
1960	20 787 796	74,8	6 967 024	25,2
1965	22 008 800	70,1	9 382 621	29,9
1970	22 931 788	64,3	12 734 761	35,7
1975	23 478 651	58,2	16 869 068	41,8
1980	25 091 950	56,1	19 645 007	43,9
1985	23 798 701	47,0	26 865 757	53,0
1990	23 146 684	41,0	33 326 351	59,0

Forrás: Turkey. Office of the Prime Minister. Directorate General of Press and Information, 165. old.

A táblázatban közölt városiasodási adatok így valójában egy bizonyos fokig a „pseudourbanizáció” termékei, miután nem az ipar

húzóhatására jött létre, hanem a mezőgazdasági viszonyok romlásának, a vidék taszító hatásának az eredménye.

A gyors urbanizáció katasztrofális kísérőjelensége ugyanakkor a bádógvárosok, a slumok drasztikus elterjedése.²⁰

²⁰ A török törvények lehetőséget adnak arra, hogy az egy éjszaka alatt felépített „lakhelyet” a hatóságok nem rombolhatják le. Az innen született elnevezés „gecekondu” – „egy éjjel épített” – települések 1955-ben 250 ezer lakost számláltak és a hatóságok 50 településről tudtak. Az 1980-as évek közepére számuk 1 millió fölé emelkedett, 6,5 millió lakost számlált és a városi lakosság 26,1%-át tette ki.

Egy „különleges” iparág

katonai erőre, hódításokra épülő Oszmán Birodalom bukása után, a modern Törökország megszületésekor Kemal Atatürk kinyilvánította, hogy országa szakít a militáris hagyományokkal, s bár erős hadsereget tart fenn, a katonai erő nem a terjeszkedés, más népek leigázásának szolgálatában áll.

Militarizálódás és következménye: a hadiipar fejlesztése

Az ország sajátos fejlődése következtében ugyanakkor a hadsereg az 1960-as évektől kezdődően szinte menetrendszerűen kényszerült beavatkozásra, majd a „rendcsinálást” követően újra polgári kormányra adta át a hatalmat.

Ezzel egyidőben azonban megindult az ország militarizálódása, lépések történtek a hadiipar alapjainak lerakására, majd az 1980-as évek közepétől kezdődően a hadsereg egyre lényegesebb szerepet kap az iparfejlesztési prioritások érvényesítésénél is.

Kiindulópontként megjegyezzük, hogy ma a török gazdaság, ipar jó néhány ága közvetlenül függő helyzetben van a katonai megrendelésektől. Nem kevés azonban azoknak az iparágaknak a száma sem, amelyek direkt vagy indirekt formában jelentős hasznot húznak a hadi célú termelésben való közreműködésükből. Mindennek sajátos „intézményi” keretet ad a „Hadsereg Kölcsönös Segélyegyesülete” (Ordu Yardimlasma Kurumu, OYAK).

Az OYAK-ot eredetileg csak tisztai kölcsönös segélynyújtási egyesületként hozták létre. Az 1960. május 27-i katonai puccsot ugyanis – amely Törökország addigi történetének legdemokratikusabb alkotmányát eredményezte – szerény fizetésű, Amerika-ellenes, nasszeri ideológiai elkötelezettségű középtisztí réteg képvisel-

lői hajtották végre. A hadsereg többségében USA-barát tábornoki kara ennek a lázadó rétegnek az anyagi helyzetét akarta javítani úgy, hogy érdekeltté teszi a biztos haszonnal kecsegtető hadiipari fejlesztésben, amely viszont így pótlólagos beruházási forrásokhoz jutott. A vállalkozás a kötelező erejű végrehajtás²¹ következtében a vártnál is jobban sikerült; az 1960-ban alapított szervezet az évtizedek folyamán állami, magán, bank, ipari, külföldi, polgári és katonai tőkeeszközök bevonásával a gazdasági élet szinte minden szektorába beépülő vállalkozássá nötte ki magát, sőt, jó néhány területen domináló szerepre tett szert.

Az OYAK – a hadsereg égisze alatt – alapvetően katonák és polgári személyek tőketársulásából jött létre. Célja egyrészt a hadsereg fenntartására fordított kiadások egy részének ipari-hadiipari irányú tőkésítése, másrészt a gazdaság mind nagyobb része feletti militáris ellenőrzés, a „katonai tőke” beépülése a polgári termelésbe és annak fokozatos átalakítása a hadigépezet kiszolgálására. Az OYAK létrejöttével ugyanis a katonai kiadások tekintélyes része termelőtőkévé vagy legalábbis tőkévé konvertálódott, a katonai tőke beépült a polgári termelésbe és valójában a gazdaság nem katonai szektorának jó része is fokozatosan militáris ellenőrzés alá került. Ezzel megindult a hadsereg vezető rétege a tőkésé válás útján.

²¹ Az OYAK működési mechanizmusa: az aktív tisztek fizetésük legalább 10%-át kötelezően OYAK részvények vásárlására fordították.

12. táblázat: Az OYAK beruházásai, 1961–1983

Év	(millió TL)						
	Összes	Termelő beruházás		Szociális beruházás		Egyéb beruházás	
		Összesen	%	Össze- sen	%	Összesen	%
1961	43,9	8,6	19,6	26,4	60,1	8,9	20,3
1962	120,3	35,8	29,8	62,1	51,6	22,4	18,6
1963	213,6	114,4	53,5	74,3	34,8	24,9	11,7
1964	303,4	150,9	49,7	137,7	45,4	14,8	4,9
1965	394,2	204,3	51,8	172,2	43,7	17,7	4,5
1966	510,3	235,7	46,2	253,5	49,7	21,1	4,1
1967	647,3	291,4	45,0	324,9	50,2	31,0	4,8
1968	812,1	354,7	43,7	421,2	51,9	36,2	4,4
1969	915,5	410,6	44,8	490,5	53,6	14,4	1,6
1970	1 031,8	502,0	48,7	536,1	51,9	(-) 6,3	-\ 0,6
1971	1 195,5	581,2	48,6	592,6	49,6	21,7	1,8
1972	1 328,3	651,0	49,0	657,2	49,5	20,1	1,5
1973	1 517,8	777,6	51,2	731,0	48,2	9,2	0,6
1974	1 849,3	932,8	50,4	834,3	45,1	82,2	4,5
1975	2 214,3	1 221,0	55,1	967,0	43,7	26,3	1,2
1976	2 635,7	1 343,5	51,0	1 189,8	45,1	102,4	3,9
1977	3 067,2	1 585,1	51,7	1 593,0	51,9	(-) 110,9	(-) 3,6
1978	3 672,0	1 830,1	49,8	2 072,1	56,4	(-) 230,2	(-) 6,2
1979	4 606,0	2 169,9	47,1	2 915,1	63,3	(-) 479,0	(-) 10,4
1980	6 355,9	2 527,6	39,8	4 470,0	70,3	(-) 641,7	(-) 10,1
1981	8 563,1	2 979,7	34,8	5 895,4	68,8	(-) 312,)	(-) 3,6
1982	12 672,6	4 324,8	34,1	7 916,5	62,5	431,3	3,4
1983	16 679,1	5 356,9	32,1	9 194,4	55,1	2 127,8	12,8

Forrás: Bozdemír Mevlüt ... 31. old.

13. táblázat: OYAK vállalkozásai és vállalkozási részarányai
1983-ban

Vállalkozások	Tőketulajdon TL-ben	Részesedés %-millió
Autógyártás		
OYAK-Renault Otomobil Fabrika A S	2 250	41,68
Turk Otomotiv Endüstrileri A S	800	53,94
Motorlu Araclar Imal ve Satis A S	1 000	99,99
Motorlu Arcalar Ticaret A S	300	100,00
ADSAS-Agir Doküm Otomotiv Sanayiv E Ticaret A S	600	53,33
Goodyear Lastikleri T A S	81	23,07
	(486)	
Cementgyártás		
Cukurova Ciomento Sanayi ve Ticaret A S	122	48,74
Unye Cimento Sanayi ve Ticaret A S	500	48,65
Mardin Cimento Sanayi ve Ticaret A S	175	48,22
Bolu Cimento Sanayi A S	125	40,08
Olajipar		
PETKIM Petrokimya A S	100 000	0,14
YASAS-Ya Sanayi A S	1 200	10,00
Építőipar		
OYAK-KUTLUTAS Komut Holding A S	350	39,92
OYAK-KUTLUTAS Insaat Tesisat Sanayi A S	150	28,60
OYAK-KUTLUTAS Pazarlama A S	400	28,60
OYAK-KUTLUTAS Istanbul Prefabrike Eleman Sanayi A S	360	28,00
OYAK Insaat A S	370	100,00
Élelmiszeripar		
Tam Gida Sanayi ve Ticaret A S	580	26,00
Furgutlu Komservecilik A S	180	99,61
Esti Pazarlama Sanayi ve Ticaret A S	100	26,00
Pipar Entegre Et ve Yem Sanayi A S	1 600	15,00
<i>Folytatás a következő oldalon!</i>		

<i>A táblázat folytatása</i>		
<i>Vállalkozások</i>	<i>Tőketulajdon TL-ben</i>	<i>Részesedés %-millió</i>
<i>Villamosipar</i>		
Askeri Elektronik Sanayi ve Ticaret A S	1 500	1,50
<i>Növényvédőszer</i>		
HEKTAS Ticaret T A S	300	52,81
HEKTAS Ambalaj Sanayi ve Ticaret A S	65	0,006
<i>Szolgáltatások (biztosítás, szállítás)</i>		
OYAK Yave Holding A S	200	55,63
OYAK Sigorta A S	6	60,00
OSMAN-Uluslararase Nakliyat Sanayi ve Ticaret A S	200	20,00
<i>Összesen</i>	-	-

Forrás: Bozdemir Merlüt ... 39. old.

Fegyvergyártás: az importhelyettesítő iparosítás „húzóipara”?

A törökök ciprusi invázióját²² követő fegyverembargó (1974) „eredményeképpen” az iparfejlesztési koncepcióban prioritást kapott egy

²² Ciprus szigetére 1964-ben ENSZ rendfenntartó csapatok érkeztek, miután 1963-ban a ciprusi görög lakosság megtámadta az ott élő törököket, s bekerítve, táborokba kényszerítették őket. Ezt követően – török álláspont szerint – a törökök kénytelenek voltak a szigetet megszállni, majd megegyezés született, hogy a törökök a sziget északi részére mennek, míg a görögök a déli területekre költöznek. Így jött létre a sziget, és a főváros Nicosia kettéosztottsága. A béketárgyalásokon a görögök nem egyeztek bele a két közösség egyenrangú partnerként kezelésébe, a világ viszont a görög kormányt ismerte el, a törökök ellen fegyverembargót rendelt el. Törökország jelenleg is megszállva tartja a sziget 37%-át, a népességi arányt tekintve ugyanakkor a csupán 20%-ot alkotnak. Görög álláspont szerint Törökország nem hajlandó a megegyezésre és figyelmen kívül hagyja a BT határozatait. Görög álláspont szerint a ciprusi etnikai közösségek részei az anyaországnak, míg a törökök független politikai egységnek tartják a szigetet.

olyan stratégiai elképzelés, amely szerint az ország feldolgozó iparának termelőkapacitását – vagy legalábbis annak jó részét – hajó-, tengeralattjáró-, páncéltörő rakéta-, kisfegyver-, valamint lőszer-gyártás szolgálatába állítja.

Törökország hazai bázisú hadászati eszköz gyártásának kiépítése, védelmi rendszerének függetlenítési gondolata lényegében egybevágott az 1963-ban elfogadott importhelyettesítési koncepcióra épülő gazdaságvezetési irányvonallal.

A török kormány a nemzetvédelmi „függetlenség” elérését tűzte ki célul, jóllehet történelmi példák sora – India, Irán, Argentína esete – tanúskodik arról, hogy bár masszív összegeket fektettek a hadiipar kiépítésébe, nyilvánvaló, hogy rövid vagy középtávon nem megoldható feladatról van szó. Törökország számára sem látszott valószínűnek, hogy előrevetíthető időhorizonton belül képes lesz felküzdeni magát a fejlettebb technikát megtestesítő, fegyvereket önállóan gyártó országok sorába. Az önálló hadiipar kiépítésének a fejlődő országok számára bejárható útja ugyanis többlépcsős fejlődési-fejlesztési stádiumok realizálását feltételezi:

1. a hadászati eszközöket importálják, javításukat, szervizelésüket a fogadó ország biztosítja;
2. a hadászati eszközök gyártása a fogadó országban történik licenc alapján, az eladó ország nyújtotta műszaki irányítás, segítség mellett;
3. kiépül a hazai összeszerelő ipar;
4. importált elemekből részegységeket szerelnek össze, amelyek esetleg visszakerülnek az anyaországba;
5. a hadászati eszközök elemeit a hazai ipar gyártja importált részegységekből;
6. a részegységeket a hazai termelés biztosítja;
7. a fegyverprogram teljesen önálló, a gyártás hazai, beleértve a tervezést, az alapanyag-előállítását és a teljes gyártási folyamatot is.

Jóllehet a török ipar műszaki fejlettségi szintje még a licencbázisú, messzemenően nem a legfejlettebb haditechnikát megtestesítő hadiipar kiépítésének is korlátokat szabott, a különböző gyártási programok a török hadügyminisztérium és a katonai kormány akkori véleménye szerint az ország adott műszaki-ipari adottságai alapján kivitelezhetők. Mindamellet úgy tűnik, hogy – ellentétben az „optimista” elképzelésekkel – az 1980-as években sem tűnt valószínűsíthetőnek Törökország önálló hadászati iparának kiépítése. Érdekes azonban a hadiipar kiépítésére irányuló erőfeszítésekből fakadó ipari-gazdasági következményekkel foglalkoznunk, annál is inkább, miután az 1990-es évekre áttörés következett be. Törökország belépett a fegyvert és hadászati eszközt exportáló országok sorába.

A fegyver- és a hadászati eszközöket gyártó ipar kiépítésének népgazdasági konzekvenciái

Az OYAK vállalászási sikereit érzékletesen szemlélteti, hogy a részvények többségének megszerzésével alig 10 év alatt már ellenőrzése alatt tartotta a török autóipart, a mezőgazdasági gépeket összeszerelő ipart, ennek teljes értékesítési hálózatát, az OYAK biztosító társaságot, a TUKAS élelmiszer-feldolgozó vállalatot és a több milliós tőkével rendelkező cementgyárakat. A részvények 20%-át szerezte meg a PETKIM petrolkémiai vállalatnál, a Renault autógyárban 42%-kal érdekelt, az állami tulajdonú TÜRK PETROL részvényeinek 8%-át, a Good-year cég részvényeinek 7%-át birtokolta.

Az OYAK tevékenységére vonatkozó elérhető adatok az 1980-as évek derekának állapotát tükrözik. Feltehető azonban, hogy az OYAK működési köre az elmúlt évek alatt is igen jelentősen bővült, s a gazdaság egyre több szektorába épült be, fokozatosan ellenőrzése alá vonva a vállalatok egész sorát. Ezt a feltételezett fejlődést különösen valószínűsíti az 1980-as fordulat, a katonai hata-

lomátvétel. Bár a katonai kiadások növekedését nyilvánvalóan nem követi lineárisan a gazdaságba beépülő tőkésülés, de még a hadi célú termelés volumenének a növekedésére sem lehet egyértelműen következtetni. Mindenesetre némi támpontot nyújt és valószínűsíti az előbbi feltételezéseket a katonai kiadások kiugróan magas növekedési rátája: 1980-1981-ben 23,5, 1981-ben 9,3%-os növekedéssel Törökország messze megelőzte a NATO-országok katonai kiadásainak növekedési mértékét. Ugyanakkor a félmillió mobilizálható fővel Törökország tartja fenn a NATO-n belül a legnagyobb létszámú hadsereget.

A fentiek ismeretében nem véletlen, hogy a kormányzat a katonai kiadások növekedésében érdekelt, a közvetett vagy közvetlen hadi célú termelés viszont az ipari-műszaki fejlettség adott szintjén egyértelműen az importált technikához kapcsolódik – legyen az tárgyasult vagy tárgyasulatlan forma –, döntő módon befolyásolja az iparosítás menetét, irányát és dinamikáját. Mindezek ismeretében arra a kérdésre keresünk most választ, hogy betöltheti-e a fegyver- és hadászati eszközöket gyártó iparág kiépítése a „húzó” iparág szerepét?

Az 1960-as években, de különösen a fegyverembargó életbe lépése után Törökország fegyvervásárlásra fordított fokozódó kiadásai súlyosan megterhelték a fizetési mérleget. Az 1973–1978 közötti időszakban a közvetlen fegyverimport az összimport százalékában mérve 9,8%-ról 15,1%-ra növekedett. Ugyanebben az időszakban a külföldi tőkéhez kötődő, közvetlen hadi célú termelést szolgáló beruházási javak, inputok importrészesaránya (SITC 7) a korábbi 23,7%-ról 49,3%-ra növekedett.²³ A hazai fegyvergyártás megteremtése, az „önvédelmi képesség” kiépítése Törökország műszaki fejlettségi szintjén azonban masszív tőkeberuházásokat feltételez.

²³ World Development, Vol. 11. No. 9. 813-823. o.

A különböző termelési programok is valójában külföldi szakemberek irányítása melletti helyi összeszerelést, illetve importált részegységek helyi összeillesztését foglalják magukban. Jóllehet még e programok megvalósítása is meghatározott műszaki-ipari bázis meglétét feltételezi.

A fegyverek- és hadászati eszközök gyártásának ipari bázisa

A fegyvergyártási programok megvalósítása alapvetően az alábbi iparágak műszaki fejlettségi szintjének a függvénye²⁴:

- vegyipar (robbanóanyag-gyártás),
- vas- és acélipar,
- könnyűfémipar,
- fémmegmunkálás,
- mérőműszer-gyártás,
- ipari motorgyártás,
- gépgyártás,
- elektromos gépgyártás,
- távközlési berendezések gyártása,
- hajógyártás,
- fémipar,
- gumigyártás.

A fenti iparágak együttesen képezik az ország „potenciális védelmi képességét” hordozó ipari-műszaki bázist.

Az alábbi táblázat szemléletesen érzékelteti a „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak részarányát a teljes ipari kapacitáshoz viszonyítva. Részarányuk feltűnően nagy, akár a foglalkoztatottak száma, akár a termelőkapacitás vagy a hozzáadott érték alapján vizsgáljuk szerepüket.

²⁴ Economist Intelligence Unit. The Economic Effects of Disarmament, 1963, 1. o.

14. táblázat: A „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak aránya a teljes feldolgozóiparon belül, 1980

ISIC nomenklatúra szerinti iparágak	Foglalkoztatottak száma	Output	Hozzáadott érték
	(ezer fő)	(milliárd TL)*	(milliárd TL)*
Vas és acél	55,6	37,29	16,42
Nem vastartalmú fémek	19,8	9,74	3,71
Fémtermékek	30,7	12,67	4,96
Gépek	40,5	17,17	6,59
Elektromos gépek	28,1	16,02	6,26
Hajógyártás és -javítás	7,4	1,69	1,09
Járművek	32,6	24,06	8,38
Teljes PVK**	214,7	118,64	47,41
Teljes PVK a feldolgozóipar %-ában	755,2	413,63	153,79
Teljes feldolgozóipar a PVK %-ában	28,4	28,70	30,80

* Milliárd török líra

** Potenciális védelmi képesség.

Forrás: Yearbook of Industrial Statistics, Vol. 1. 1982. Edition

A viszonylag nagy részarány és a termelés széles skálája a műszaki fejlettség relatíve magas szintjére enged következtetni. A jobban részletekbe menő elemzés alapján azonban alapvetően más kép bontakozik ki.

A Yearbook of Industrial Statistics adatainak felhasználásával (ISIC-kategorizálás) a gépgyártás 64 hat számjegyű alcsoportjából 33 e kategóriákba tartozó terméket Törökországban egyáltalán nem gyártanak. Így a termékskáláról teljes egészében hiányoznak a gépgyártás alapvető termékei, úgy mint gőzturbina, gázturbina, hidrau-

likus turbina, kovácsoló és préselő, sajtoló, valamint fröccsöntő gépek, fémmegmunkáló gépek, kohászati berendezések, elektromechanikus műszerek. Az, hogy a felsorolt gépek a termelési skáláról hiányoznak – s itt csupán néhány példát ragadtunk ki –, nemcsak az iparág teljesítőkéességének a korlátairól tanúskodik, hanem – tekintettel arra, hogy gyártásuk a hadi termelés szempontjából elengedhetetlen – a termelés nagyfokú importfüggőségét is eredményezi.

Egy másik példa: a motoros járművek (ISIC 384) 10 alkategóriájából Törökországban csupán 4 terméket állítanak elő – személygépkocsi, autóbusz, traktor, targonca –, s itt is csupán az importált részegységek összeszerelését végzik.

A fentiek világosan érzékeltetik azt a problémakört, amelyet az „önerőre támaszkodó, önellátó hadiipari bázis” megteremtésének mítosza valójában a török gazdaság számára jelent. Elég csupán egyetlen adattal utalni arra, hogy az 1970-es évek végén Törökországban az összimportnak közel 50%-át a „potenciális védelmi bázis”-hoz tartozó iparágak inputja tette ki, mialatt ugyanezen iparágak a török exportalap kitermeléséhez mindössze 3,3%-kal járultak hozzá.²⁵

Mindezek ismeretében arra a következtetésre juthatunk, hogy az importhelyettesítő, önellátó hadiipar kiépítésére irányuló törekvések az 1980-as évekig nemcsak hogy nem jártak „sikerrel”, hanem még a török gazdaság számára olyan kedvezően előre jelzett, a fejlett technológia bázisán megvalósuló ipari fejlődést sem indukálták.

Az 1980-ban, a stabilizáció megteremtését meghirdető gazdaságvezetési koncepció az addig követett politika teljes átértékelését helyezte kilátásba. Az 1983. november 6-i választás után beiktatott új kormány újból megerősítette ezt az irányvonalat, s az importhelyettesítő gazdaságpolitikát a világgazdasági konfrontáció váltotta

²⁵ Devlet İstatistik Yılliginin Enstitüsü. Ankara, 1980

fel. A világpiaci elszigetelődés, az ipari-műszaki lemaradás az eddigi gazdaságvezetés egyértelmű csődjét jelentette.

15. táblázat: Vegyes vállalati működő tőke a „potenciális védelmi iparágak” területén, 1984. december 31.

Iparágak	Vállalatok száma	Vállalati összítőke (millió TL)	A külföldi tőke részaránya (%)
Elektromos-elektronikus gépgyártás	18	14 442	43,5
Gépgyártás	11	10 316	24,3
Vegyipar	27	11 590	76,7
Gépjárműgyártás	9	31 768	34,9
Fémmegmunkálás	11	7 753	26,5
Vas- és acélgyártás	6	9 550	33,2
Gumigyártás	4	3 836	55,0
Járműalkatrész-gyártás	9	14 220	37,8
Egyéb	7	3 441	48,96
Nem PVK* összesen	65	78 320	...
Feldolgozóipar összesen	167	185 236	38,7
Feldolgozóipar/PVK		57,7%	

* Potenciális védelmi képesség.

Forrás: Near East Briefing. January-March, 1985, valamint a szerző számításai.

A gazdaságpolitika átértékelése, a papíron megjelent koncepció ugyanakkor önmagában nem vezetett eredményre, hiszen a külkereskedelmet szabályozó restriktívok feloldása még nem teremti meg a török áruk versenyképességét. Ellenkezőleg! A gazdaságpolitikának párosulnia kell egy olyan potenciálisan fejleszthető ipari-műszaki bázissal, amely lehetővé teszi a világpiaci felzárkózást. Te-

kintettel arra, hogy Törökországban a műszaki haladás egyértelműen a külföldi tőkéhez kötődik, a világgpiaci versenyképesség megteremtése is csak a külföldi tőke segítségével lehetséges.

Így nem véletlen, hogy a gazdaságvezetési fordulatot követően a kormány politikája egyértelműen a külföldi tőke becsalogatására irányult. S míg 1954–1980 között a Törökországban befektetett, kumulált tőke összege 228 millió dollárt tett ki, két év alatt elérte a 400 millió USD-os határt, tehát annyit, mint 1954–1980 között összesen. Ebből az új beruházás 130 millió USD-t tett ki. Még érdekesebb azonban megfigyelni, hogy a stratégiai iparágaknak az 1984-es tőkebefektetéseken belüli részaránya a duplájára nőtt (82%) a kumulált beruházásokon belüli arányhoz (42%) képest. Ezen belül is kiemelkedik a repülőgépgyártás, amely az új összberuházások mintegy 80%-át teszi ki. Az újonnan létesített vállalatok egész sorát számlálhatjuk. 1984-ben létesítettek a vegyipar területén működő 27 vállalatból 13-at, az elektromos-elektronikus gépgyártásban pedig 11 új beruházásra került sor.

A táblázatok egybevetéséből egyértelműen kitűnik, hogy a külföldi tőkeberuházások eddig nem látott lendületet kaptak, de a stratégiai iparágak ezen belül is külön prioritást élveztek. S bár százalékarányát tekintve a legtőkeerősebbek a svájci beruházók, minden bizonnyal az Egyesült Államok rendelkezik a legerősebb pozíciókkal. Egyértelműen utal erre a „csúcsiparágakban” – az elektronikában és a repülőgépgyártásban – elfoglalt helye, az összes külföldi beruházók közül a legmagasabb, 78%-os részesedésű vállalkozásai. A 2. helyre sorolható NSZK szintén főként hadi célú, elsősorban hajó-, tengeralattjáró-gyártásban érdekelt.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy bár Törökország alapvetően átértékelte koncepcióját, a stratégiai iparágak külföldi tőkéhez kötődő fejlesztése az 1980-as évek derekán változatlanul a prioritások prioritása: azaz a régen megfogalmazott célok új gazdaságpolitikai koncepcióba ágyazva jelennek meg.

Mindezeket igazolják a katonai kiadások növekedése, a hadi célú licencvásárlás alapján közvetett hadi célú termelést szolgáló import.

16. táblázat: 1984-ben engedélyezett külföldi tőkebefektetések a „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak területén

Iparágak	Vállalatok száma	(millió USD)			
		Beruházás összege	Beruházás fajtája		
			új	bővítés	tőke-növelés
Elektromos és elektronikus gépgyártás	11	11,90	0,13	9,0	2,77
Vas- és acélgégyártás	7	1,4	0,1	1,11	0,19
Gépjárműgyártás	7	7,17	0,15	-	7,02
Vegyipar	13	3,96	0,78	0,37	0,41
Gépgyártás	5	1,33	0,35		0,98
Repülőgépgyártás	2	123,29	123,29
Járműalkatrész-gyártás	3	1,41	...	1,41	...
Fémmegmunkálás	4	1,79	1,19	1,60	...
Gumigyártás	3	0,77	...	0,77	...
Összesen	58	152,99			
Nem PVK*-iparágak	41	33,05			
Feldolgozóipar összesen	99	186,04	130,14	24,45	28,5
Feldolgozóipar/PVK*			8,2%		

* Potenciális védelmi képesség.

Forrás: Near East Brieling 1985, January-March, valamint a szerző számításai.

A közvetett vagy közvetlen hadi célú iparágak expanziója tovább folytatódott az 1980-as évek folyamán, ez azonban egyértelműen a

külföldi tőke tevékenységéhez kapcsolódott: az 1980-as évek derekán az importált beruházási javaknak hozzávetőlegesen 20%-a szolgálta a „potenciális védelmi képesség”-et alkotó iparágak beruházásait.

17. táblázat: A katonai kiadások alakulása Törökországban

Év	Katonai kiadások			NATO katonai állomány ezer főben	NATO katonai és polgári alkalmazottak a munkaerő %-ában
	millió TL-ben folyó árákon	millió USD-ban 1980-as árákon	a nemzeti jövedelem (GDP) %-ában		
1974	15 831	1 793	3,9		
1975	30 200	2 870	5,8		
1976	40 691	3 295	6,2		
1977	49 790	3 173	5,8		
1978	66 239	2 906	5,2		
1979	93 268	2 578	4,3		
1980	185 656	2 442	4,3		
1981	313 067	3 015	4,9		
1982	447 790	3 296	5,2	769	2,1
1983	556 738	3 214	5,0	824	2,0
1984	803 044	3 051	5,0	815	2,0
1985*	165	3 178	4,5	814	2,0
1986	334	3 643	4,7	860	1,9
1987	553	3 559	4,2	879	1,8
1988	853	3 600	3,8	847	1,8
1989	1 231	3 560	4,3	780	1,7
1990	2 773	3 745	4,9	769	1,7
1991	4 324	4 711		845	1,6

* 1985-től billió TL-ban

Forrás: SIPRI Yearbook 1984/85, 1991/92.

Mindez azonban a hazai bázisú kutatás-fejlesztést nem ösztönözte, hiszen a fenti iparágak expanziója változatlanul licencbázisra épül. A török fegyvergyártásra orientált iparfejlesztési politikából ugyanis elsősorban a külföldi tőke és a vele társuló partnerek húznak hasznot, s tényleges gazdasági érdekük nem is diktálja a hazai bázisú kutatási-fejlesztési potenciál kiépítését, annál is inkább, mivel a jelenlegi fejlettségi szinten a licencbázisú termelési programok megvalósítása egyértelműen gazdaságosabbnak tűnik, így a licenfüggőség fenntartása valójában a külföldi tőke törökországi pozícióit erősíti a gazdasági függőség konzerválódása mellett.

Törökország fegyveriparának fejlesztése jó részt külföldi kölcsönökből, hitelekből realizálódik. A fegyvergyártás, mint egy sajátos iparág az átmenetileg legdinamikusabb keresletnövelő iparág. Amennyiben ugyanis a belföldi piacra termel, úgy az iparág-immans monopóliumhelyzetéből adódóan a kereslet-kínálat törvényei csak korlátozottan érvényesek rá, miután megrendelője maga az állam, s így biztos profittal, sőt extraprofittal kecsegtet és mindezekből következően a tőkét a fegyveripar felé tereli. Így a külföldi tőke jó része is ide vándorolt, különösen azután, hogy Törökországban meghirdették a fegyvergyártás prioritását az alapvető polgári iparágakkal szemben.

A fegyverkezés ugyanakkor a gazdaságban belső újraelosztási folyamatokat indukál a fegyver- és hadifelszereléseket gyártók javára. Nemzetközi szinten pedig a fegyvergyártásban közvetlenül, sőt tőkésként érdekelt beruházó élvezheti az újraelosztás csatornáin csordogáló extraprofitot, amint a török fegyver és hadászati eszközök már külpiacokon is realizálódnak.

A 1980-as évek elején a katonai kormány által visszaállított stabil vezetés, politikai konszolidáció ugyanakkor a külföldi működőtőke számára biztonságot és magas profitot szavatol. A tőketevékenység újólagos szabályozása az eddiginél lényegesen tágabb, jobban alakítható intézményi keretet, működési területet biztosít. Mindezek ismereté-

ben nem véletlen, hogy Törökország ma már eladóként is megjelenik a fegyverek és hadászati eszközök piacán.

18. táblázat: Hagyományos fegyverek gyártása Törökországban fejlett tőkés országokból vásárolt licenc alapján

Licenc eladó ország:	NSZK					
Rendelt hadieszközök	...					
Hadieszközök meghatározása	Cobra 2000					
Hadieszköz megnevezés	irányított páncéltörő rakéta					
A licencvásárlás éve	1970					
Gyártási év	1981	1982	1983			
Gyártott termékek száma	100	100	100			
Megnevezés	Jelenleg 85 rendszer van használatban, a program további sorsa ismeretlen					
Hadieszközök leírása	Eredetileg Svájcban fejlesztett, az NSZK-ban kialakított, könnyű, irányított első generációs páncéltörő kiskrakéta. Földre helyezett irányítószervezetről, illetve könnyű terepjáró gépkocsi átalakított rakfelületéről indítható. Az üreges töltésű robbanószervezet élesítése csak a céltárgy közelében történik. Hasonló társai közül nagy páncéltörő képességével tűnik ki.					
Licenc eladó ország:	NSZK					
Rendelt hadieszközök	13					
Hadieszközök meghatározása	SAR-13 típus					
Hadieszköz megnevezés	cirkáló hajó					
A licencvásárlás éve	1976					
Gyártási év	1978	1979	1980	1981	1982	1983
Gyártott termékek száma	2	2	2	2	2	2
Megnevezés	1977-ben az NSZK bemutatási-kísérleti célokra prototípust szállított, 12 db-ot Törökországban gyártottak					
Hadieszközök leírása	Hajó-légvédelmi, vagy víz, illetve szárazföldi célpontokra irányítható rakétákkal felszerelhető hordozócirkáló.					
<i>Folytatás a következő oldalon!</i>						

<i>A táblázat folytatása</i>		
Licenc eladó ország:	NSZK	
Rendelt hadieszközök	(8)	
Hadieszközök meghatározása	209 típus	
Hadieszköz megnevezés	tengeralattjáró	
A licencvásárlás éve	1974	
Gyártási év	1981	1983
Gyártott termékek száma	1	1
Megnevezés	3 azonos típusú tengeralattjárót vásároltak az NSZK-ból, 4 gyártásra licenc alapján került sor, 1 további gyártását tervezik.	
Hadieszközök leírása	1980-ban Líbia megrendelésére Törökország 2 209-es típusú tengeralattjárót szállított az országnak.	
Licenc eladó ország:	NSZK	
Rendelt hadieszközök	2	
Hadieszközök meghatározása	209 típus	
Hadieszköz megnevezés	tengeralattjáró	
A licencvásárlás éve	1974	
Gyártási év	1982	1983

Forrás: SIPRI Yearbook 1984/85. pp. 261.

19. táblázat: Hagyományos fegyverek és hadászati eszközök licencalapú gyártása, 1991

Licencet átadó	Németország
Fegyverzet megnevezés	FPB-57
Fegyverzet leírása	páncélozott torpedó rakéta
Licencvásárlás éve	1991
Licencet átadó	Németország
Fegyverzet megnevezés	Meko-200 típus
Fegyverzet leírása	Fregatt
Licencvásárlás éve	1990
Megjegyzés	értéke: 465 m dollár
<i>Folytatás a következő oldalon!</i>	

<i>A táblázat folytatása</i>	
Licencet átadó	Olaszország
Fegyverzet megnevezés	SF-260 D
Fegyverzet leírása	kiképző repülő
Licencvásárlás éve	1990
Licencet átadó	Spanyolország
Fegyverzet megnevezés	CN-235 M
Fegyverzet leírása	Szállítógép
Licencvásárlás éve	1990
Megjegyzés	a megvásárolt részegységek értéke 550 m dollár, polgári változatát is gyártják
Licencet átadó	USA
Fegyverzet megnevezés	F-16 C
Fegyverzet leírása	Vadászgép
Licencvásárlás éve	1984
Gyártási év	1987–1991
Legyártott db	97
Megjegyzés	8 C és D változatban is
Licencet átadó	USA
Fegyverzet megnevezés	F-16/c
Fegyverzet leírása	Vadászgép
Licencvásárlás éve	1991
Licencet átadó	USA
Fegyverzet megnevezés	AIFV
Fegyverzet leírása	páncélozott gyalogsági harckocsi
Licencvásárlás éve	1988
Gyártási év	1989–1991
Legyártott db	100
Licencet átadó	USA
Fegyverzet megnevezés	MLRS 227 mm
Fegyverzet leírása	töblépcsős rakétaindító
Licencvásárlás éve	1991
Legyártott db	8
Licencet átadó	USA
Fegyverzet megnevezés	FIM-92 A Stinger
Fegyverzet leírása	hordozható föld-levegő rakéta
Licencvásárlás éve	1989

Forrás SIPRI Yearbook, 1992

Egy regionális középhatalom körvonalazódik

Egy olyan időszakban, amikor a NATO országok katonai beruházásai egyértelmű csökkenést mutatnak, Törökország egyetlen kivételként hatalmas fegyverkezési programot indított be.

1982–1990 között a NATO országok fegyverkezési kiadásainak növekedési rátája 0,6%-ot tett ki, ezzel szemben Törökország katonai kiadásai évente 4%-kal növekedtek. A fegyvervásárlások esetében még élesebben jelentkezik a fenti trend: a NATO országok fegyvervásárlásai évi 0,1%-kal csökkentek, mialatt Törökországba irányuló fegyvertranszfer évi 10%-kal bővült. A fenti időszakban az ország 2,7 milliárd dollárt költött fegyvervásárlásokra, ebből 1,59 milliárdot a katonai költségvetés terhére, 760 milliót a Hadiipari Támogatási Alapból finanszíroztak.²⁶ Azonban még a rendkívül magas katonai kiadások sem adnak valós képet a tényleges fegyvervásárlásokról, miután a hadiipari vásárlások egy része az 1990-ben megkötött, az Európai Hagyományos Fegyveres Erőkre vonatkozó egyezmény értelmében külföldi katonai segítség címén Törökország erőteljesen szubvencionált áron vásárolhatja meg. Ezen túlmenően a fegyverszállítók hosszúlejáratú hitelekkel, kedvezményes fizetési konstrukciókkal ösztönzik a fegyvervásárlásokat.

A Törökországba irányuló hagyományos fegyverszállítások az 1980-as évek folyamán évi 14%-kal növekednek, míg az európai NATO országok esetében csupán 0,4%-kal. A legutóbbi évek masszív fegyverkezésével Törökország a világ legnagyobb fegyverimportőr régióján belül, a Közel-Keleten Szaúdi-Arábia és Irak mellé felsorakozott.

Az 1985-ben elindított tíz éves katonai modernizációs program keretében Törökország elkezdte a korábbi fegyvervásárlások kiegészítéseképpen a saját bázisú fegyvergyártás kiépítését. 1975–1984 között a török hadiipart a nem bonyolult fegyverek gyártása

²⁶ Defense News, 31 Aug. – 6 Sep. 1992. pp. 6-12.

jellemezte. A 32 fegyvergyártó fejlődő ország között Törökország rendelkezik az egyik legfejlettebb ipari bázissal pontosabban szólva a fejlettségi rangsor tekintetében az 5. helyet foglalja el.

Geostratégiai összefüggések

Törökország hadiipari modernizációs törekvései mindenekelőtt geopolitikai–geostratégiai helyzetéből adódnak. A hidegháború végével ugyanis Törökország stratégiai fontossága nem csökkent, sőt bizonyos vonatkozásokban megnőtt. Európai irányultságú szerepvállalása ugyanakkor nem lebecsülendő jövőbeni dimenziókat tartogat. A Közel-Keleten Törökország az egyetlen NATO ország, s mint ilyen, kulcsfontosságú szerepet játszott az iraki háborúban is, miután 1990-ben felvonulási szintéren szolgált az Öböl-háborúbeli katonai hadműveletekhez. S éppen az ország stratégiai fontossága szolgál magyarázatul az elmúlt két év nagyarányú fegyvertranszferjére. Törökország nagyarányú fegyverkezése ugyanakkor elválaszthatatlan a környező országok politikai instabilitásától és ezzel összefüggésben Törökország nagyhatalmi-regionális közép-hatalmi ambícióitól.²⁷

A transzkaukázusi Azerbajdzsán és Örményország között kirobbant fegyveres összetűzésben Törökország beavatkozása kizárólagosan a nem katonai eszközökre szorítkozott. Az öt volt szovjet Közép-Ázsiához tartozó köztársasággal szorosra fűzött kapcsolatok ugyanakkor bizonyos értelemben a csalódás szülte ellenreakció eredménye, miután Törökország immáron évtizedek óta vár bebo-

²⁷ A Kurd Munkapárt gerilla-akcióival szembeni megtorlások során a török hadsereg a legkíméletlenebb eszközöket, gyakran bombázást alkalmazott az ország déli, délkeleti határainál sőt Észak-Irán területein is. A kurd kérdés kapcsán is elmérgesedett a viszony Irakkal, Szíriával, mindkét országot azzal vádolják, hogy segítséget nyújtanak a kurd felkelőknek, de az ellenéteket élezi a Tigris és az Eufrátesz vízhasználati joga körül kialakult vita is. A török délkelet-anatóliai fejlesztési program, valamint az Atatürk vízduzzasztó működtetése ugyanis veszélyezteti mindkét ország vízellátását.

csátásra az Európai Közösség tagországai közé.²⁸ Ezzel szemben az 1990-ben törökországi kezdeményezésre létrejött Fekete-tengeri Kooperációs Egyezmény már jelzi, hogy az ország a region belül új szerepre készül.²⁹ Az Együtműködési Szerződés annak ellenére született meg, hogy Törökország elhúzódo vitát folytat Görögországgal az Égei-tengeri felségvizekről és a görögországi török kisebbségek jogairól. A legélesebb ellentétek azonban a ciprusi kérdésben merültek fel a két ország között, miután Törökország 1974 óta megszállva tartja a szigetet. Ilyen stratégiai összefüggésekben a török védelmi miniszter, Nevzat Ayaz kijelentette, hogy a „világ-méretű, általános leszerelés még nem ok arra, hogy Törökország is változtasson eddigi fegyverkezési politikáján.”³⁰

A modernizációs program

Az 1974–1978 között Törökországot sújtó fegyverszállítási embargó első ízben vetette fel a fegyver- és hadifelszerelések ellátásbiztonságának a kérdését. Az iparpolitika egésze az adott időszakban az importhelyettesítő koncepcióra épült és ennek részeként a fegyvergyártás terén is a külföldi szállítóktól való függetlenedést volt a cél. A célkitűzések meghirdetése azonban sokkal egyszerűbbnek bizonyult, mint a kivitelezés, s így egyre erőteljesebben jelentkezett a külföldi kapcsolatok kiépítésének, a fegyverembargó feloldásának az igénye.

A légvédelemi és tüzérségi lőszer gyártása, a meglévő kapacitások fenntartása és az ezt kiszolgáló gyengén fejlett ipari infrast-

²⁸ Törökország 1963-ban kötött társulási szerződést az akkor Európai Közös Piac országaival, majd ezt követően a közösség sorozatosan megtagadta Törökország teljes jogú tagfelvételi kérelmét.

²⁹ Az Együtműködési szerződést Törökország 1990-beli kezdeményezésére Albánia, Örményország, Azerbajdzsán, Grúzia, Görögország, Moldova, Románia, Oroszország és Ukrajna 1992 júniusában írta alá.

³⁰ NATO's Sixteen Nations. Vol. 37. No. 4., 1992

ruktúra a Köztársaság első éveiben – mintegy fél évszázaddal ez előtt – szolgált bázisul a későbbi hadiipari fejlesztéseknek. Természetesen a NATO-elkötelezettség alapvetően más helyzetet teremtett és sor került a török hadiipar modernizálására; felszerelése elsősorban az USA hadiiparából származott. Jóllehet a NATO tagsággal járó hadiipari modernizáció jelentősen növelte Törökország védelmi- és ütőképességét, de egyúttal felerősítette az ország hadiipari függőségét is.

A ciprusi invázió jelentette a Koreai-háborút követő első komoly katonai beavatkozást Törökország részéről, s ez egyúttal felderítette a török hadvezetés gyengéit, s nem utolsósorban a hadiipar hiányosságait is. Törökország részéről ekkor született meg az a terv, hogy kiépíti és modernizálja hadiiparát, sőt arra számított, hogy exportbevételekre is tesz szert a fegyverek és hadiipari gyártmányok külpiazi értékesítése során, s ezzel ellensúlyozhatja a megnövekedett katonai kiadásokat. Így 1974-es évet követően lépéseket tettek a hadsereg teljes egészének – a szárazföldi-, légi- és tengeri erők – korszerűsítésére. Komoly változásokra azonban csak 1978 után került sor, amikor is létrehozták a Török Fegyveres Erők Alapítványát.

Az egyre súlyosabbá váló politikai és gazdasági stabilitás az 1970-es évek végére a hadiipar kifejlesztésében is valamelyes lelassulást idézett elő. Az 1980–1983 között tervezett modernizációs lépések keretében beindított program az F-16-osok gyártásának fel-futtatását irányozta elő. Az F-16-os program vonzataként ugyanakkor számos beruházásra került sor a távközlési szektorban, a kitermelőiparban, elsősorban a réz, kobalt kiaknázásában.

A modernizációs program a gyakorlatban

Az 1989-ben indított modernizációs program átfogó értékelése e sorok írásakor még korainak tűnt. Egy azonban biztosnak tűnt, hogy lényeges pontokban valójában sikerülni látszott az 1985-ben

10 éves időtartamra 10 milliárd dolláros költségkihatással meghirdetett Hadiipari Fejlesztési Program. Az eredmény egy teljesen egyedülálló hadiipari struktúra kialakítása, bár Egyiptom és Szaúdi Arábia katonai struktúrájával némi hasonlatosságot mutat. A Hadiipari Államtitkárság ellenőrzi a török hadiipari fejlesztések folyamatos és stabil finanszírozási bázisát. A bevételek forrásai (10%) a benzinárba beépített adók egy része, a Hadiipari Alapítványból származó átutalások³¹. További bevételi források az állami lottó nyeresége, az alkohol- és dohánymonopóliumból származó nyereség, valamint a különböző szerencsejátékokból származó profit lefölözése. Az Alapítvány működése teljesen egyedülálló törvényszerűségek alapján történik, miután a titkosság biztosítása érdekében kívül esik a nemzeti számvitel teljes körén. Az Alapítvány tagjai csak kizárólagosan fegyvergyártók lehetnek. Számos jel mutatott arra, hogy a fegyvergyártásból származó profit lényegesen meghaladja a polgári iparban elérhető nyereség mértékét.

A 20. táblázat adatai világosan érzékeltetik azt a fejlődést, miszerint a török hadiiparban egyértelműen megszűnt az állam monopol helyzete, jóllehet 50 éven keresztül uralta a hadiipari szektort. A fejlődés további jellemzői,

- hogy az állam kezében maradt a tervezés, koordináció és a finanszírozás, mialatt a tényleges termelésben csak közvetve maradt érdekelt; társasági alapon, vegyes-vállalatok formájában;
- megszűnt Törökország egyértelmű függése az amerikai fegyverszállításoktól.

A török kormány megfogalmazása szerint a hazai és külföldi befektetők szoros együttműködése mindenképpen hasznos és fontos Törökország számára, miután e révén látják megvalósíthatónak

³¹ Az Alapba történő átutalások egyébként leírhatók az adóalapból. Forrás: SIPRI Évkönyv, 1993

a hadiipar működésének infrastrukturális hátterét. Ez pedig elengedhetetlen előfeltétele a török hadiipari hosszú távú fejlesztési program kivitelezésének.

A program ugyanakkor a hadiipari termékek export-piaci értékesítését is célul tűzte ki.

A hazai begyűrűző hatás

A hadiipari fejlesztésekhez Törökországban rendkívül nagy reményeket fűztek. Valójában a kormányprogram³² abból indult ki, hogy a gazdaság szinte minden gondjára megoldást fog kínálni a hadiipar felfuttatása. A hadiipari kutatási eredmények polgári hasznosítása révén a gazdasági növekedés felgyorsulása, minőségjavulás várható, beleértve a munkaerő minőségének a javulását is. A hozzáadott érték növekedését, a munkanélküliség csökkenését is várták. A tényleges begyűrűző hatás mérése, értékelése azonban számos vitát váltott ki. A török hadsereg vezérkari főnökének³³ megállapítása szerint a hadiipari fejlesztési program beindítása ugyan feltornászta az inflációt, de csökkentette a munkanélküliséget, hozzájárult a gazdasági növekedés fellendüléséhez, ami hosszú távon biztosítani fogja a külső fizetési mérleg egyensúlyát és a külső adósságállomány csökkenését.

³² Ankara Sanayi Odasi Dergisi. (Ankara Ipari Kamara Kiadványa) No. 110 1991 p. 17.

³³ Cumhuriyet, 1989 szeptember 17.

20. táblázat: Katonai célú gyártási programok az 1992-es évi állapot szerint

Project	Hazai gyártó-licenc-gazda	Szerződés éve
Páncélozott gyalogsági jármű	FMC USA, Nurol	1989
Propellerek, és Stinger rakéta-hajtóművek, MLRS Maverick	Roketsan, ARC	1989
F-16 elektronikus vadászgép	Loral-Usa, Mikes	1989
HF/SSB rádiós összekötő rendszer	Marconi, HAS, CIHAN, ELIT	1990
SF-260D	Agusta (Olaszo.), TAI, KIBM	1990
Mobil radar komplex project C3	AYDIN (USA), HEMA Elektronik	1990
TRS 22XX radar számára	Thomson CSF (Francia), Tekfen	
CN 235M könnyű légi szállító eszköz	CASA (Spanyolo), TAI, KIBM	1990
Többlepcsős rakéta indító	LTV USA, Roketsan	1990
Multifunkciós helikopter	Szkorsky USA	1992
Robot-repülő	AAI USA, General Atomics USA, TAI	1992

Magyarázat: SF-260 kiképző repülő; Stinger hordozható föld-levegő rakéta; F-16 vadászgép; CN 235M szállítógép

Forrás: SIPRI évkönyv 1992. p. 529

A közgazdászok ezzel szemben a gazdaság tényleges mutatói alapján ellentmondani látszanak a vezérkari főnök megállapításainak. A gazdaság interszektorális vizsgálatai ugyanis arra engedtek következtetni, hogy a hadiipari fejlesztések – az ország védelmi képességének fenntartásától eltekintve – valójában a szociális gon-

doskodás rovására valósulnak meg. Jóllehet a hadiipari termelésre fordított kiadások nem azonosak a katonai költségvetéssel, de az 1964–1985-ös időszakra vonatkozó makrogazdasági mutatókból világosan kirajzolódik, hogy a katonai védelemi kiadások növekedésének nincsen szignifikáns hatása a beruházások növekedésére, a gazdaságra gyakorolt összetett hatás pedig egyértelműen negatív.

Hasonló eredményekre jutottak azok az elemzések is, melyek összevetették a katonai kiadások alakulását és a katonai védelemhez kapcsolódó iparágak kiépítését. Az 1972–1986-os időszakra elvégzett elemzések szerint a fémmegmunkálást végző iparág leszámításával valójában negatív korreláció állt fenn. Egészében az elemzések azt látszanak igazolni, hogy a török hadipar modernizálásához fűzött remények nem váltak be.³⁴ A török feldolgozóipar, a leginkább importtól függő iparág behozatali érzékenysége nem változott, a védelmi iparágak lényeges alkotórészei, így egy sor fémalkatrész, és gumialkatrész biztosítása továbbra is csak importból volt lehetséges. A legnagyobb gondot azonban Törökország általános elmaradottsága jelentette, ami elsősorban a légi közlekedéssel összefüggő elektronikát és általában az elektronikai technológiát érintette.

Az akkori kutatási-fejlesztési potenciál sem sok reményre jogosított fel, ugyanis kevés kilátás volt komoly innovációs áttörésre. A legrégebbi, lőszerket és hadianyagot gyártó állami vállalat, az MKEK kivonult a Közel-Keleti piacokról az Öböl-háború idején, jóllehet korábban komoly bevételi forrásnak számított a tevékenysége, ami a jövőre nézve fontos finanszírozási forrástól fosztotta meg a hadiipart.

³⁴ Günlük Senesen G., An econometric model for the arms industry of Turkey. előadás. Elhangzott 1991 július 16-19-én Aachenben 11 European Congress on Operational Research címmel rendezett konferencián.

Mindezek ellenére a török kormány fenntartja a hadipar modernizációjára vonatkozó elképzeléseit, s a programra vonatkozóan konszenzus áll fenn a kormány, a parlament és a hadsereg felső vezetése között.

A Védelmi Minisztérium adatai szerint 1988-ban 983 fegyvergyártó vállalat, egység működött Törökország 45 városában. Ezek több, mint egyharmada a Márvány-tenger térségére esik, ez a terület egyébként is az ország leginkább iparosodott körzete. A hadipari szektort átfogó ágazati szakszervezet a HARB-IS 41 500 tagot számlál. Nemzetközi összehasonlításban mérve, az üzemek technikai-technológiai szintje azonban nem éri el a közepesen fejlett hadipari üzemek felkészültségét. Csupán a külföldi partnerrel társult üzemek technikai-technológiai szintje ér el magasabb nívót.

Mezőgazdaság: az iparosítás nyersanyag és munkaerő forrása

z Első Török Köztársaság megszületésének időszakában a gazdaság alapját egyértelműen az agrárszektor képezte, s bár részaránya a bruttó társadalmi termék előállításában csupán 39,8%-ot tett ki, ugyanakkor a 13,5 milliót számláló lakosság 83,7%-ának nyújtott megélhetést. E fennálló aránytalanság ellenére a mezőgazdaság termékei domináló részarányal szerepeltek a külkereskedelmi áruforgalomban.

A húszas évek mezőgazdaságát az „oázis gazdaság”, a foltokban művelés jellemezte, az ország mezőgazdaságilag hasznosítható területének, azaz a földterület egyharmadának csupán 5%-át művelték. A mezőgazdasági tevékenység a völgyekre és a alacsonyabban fekvő sík területekre koncentrált. Alapvetően a nagybirtok volt az uralkodó, de komoly szerepe volt a bérlői, illetve részesbérlői rendszernek.

Miután számos régióban – elsősorban Anatóliában – hiányzott az egyes területeket összekötő infrastruktúra, a piacra termelő mezőgazdasági termelés, a kommercializálódás nem alakult ki, s így a mezőgazdasági termelés a vidék nagy részén szubszisztencia-gazdálkodás keretei között maradt. Visszahúzó tényezőt jelentett a világgazdasági válság, a csökkenő világpiaci agrárárak és így az alacsony exportbevételek, melyek nem teremtették meg a szektor mechanizálásának a forrásait. A mezőgazdaság fejlesztésére a későbbiekben az etatista gazdaságpolitika teremtette meg a feltételeket.

Az állami beavatkozás az alábbi területekre terjedt ki:

- mechanizálás szubvencionálása, termőterületek kiterjesztésének elősegítése;
- a piacra termelő mezőgazdaság támogatása, infrastruktúra kiépítése;
- a felvásárlási árak szabályozása, termelőeszközök vásárlásának támogatása;
- az agrártermékek direkt és indirekt, pénzben és naturáliákban történő megadóztatása.

A húszas években került sor a mezőgazdasági termőterületek kiterjesztésének ösztönzésére is. A mechanizálás³⁵, az infrastruktúra kiépítése hamarosan jótékonyan éreztette hatását. Számokban: 1930–1938 között a kelet-anatóliai Erzerum és Kars kerületekben a betakarított gabonamennyiség 78 000 tonnáról 372 000 tonnára, illetve 67 000 tonnáról 264 000 tonnára növekedett. A piacra termelt gabonamennyiség növekedésében nem kis része volt az akkor megépített Sivas-Erzerum vasútvonalnak, mely összeköttetést teremtett Kelet-Törökország és a Fekete-tengeri kikötők között.

A beszolgáltatási tized eltörlése és a megművelt földterület kiterjesztése lehetővé tette a belső piaci értékesítés fellendülését és ez az időszak az agrárszektor kommercializálódásának kezdete.

Az agrárreform kérdése csak az 1930-as években került napirendre, s mindezt a nagyszámú nagybirtokos-parlamenti képviselő hatalmával visszaélve megakadályozta a fennálló tulajdonviszonyok bárminemű lényeges változtatását.

Az alacsony munkatermelékenység azonban nem biztosította a lakosság ellátását, s a mezőgazdaságban mutatkozó munkaerőhiány enyhítését célozta az 1937-ben hozott törvény, mely értelmében állami földjuttatással igyekeztek a környező országokból – Bulgáriából, a Balkánról, Görögországból, Romániából – munkaerőt becsa-

³⁵ A húszas évek derekán mintegy 2 000 traktort importáltak.

logatni, valamint a nomadizáló törzseket letelepedésre bírni. Elsősorban Közép-Anatólia benépesítését és az ott lévő jó minőségű földterületek hasznosítását tűzték ki célul.

A török mezőgazdaság termelési szerkezete a két világháború közötti időszakban

A húszas évek végén 1 750 ezerre teszik a 7 000 000 hektáron, primitív munkaeszközökkel³⁶ gazdálkodó paraszt családok számát. Megfelelő csapadék és öntözés hiányában a fenti földterület átlagban egyharmada rendszerint parlagon maradt.

Az 1940-es évek felmérése szerint a hektáronkénti termésátlag 30%-kal kevesebb mint Nyugat-Európában, de meghaladja az afrikai termésátlagokat. Ez az arány az 1960-as évekig lényegében nem változott.

A gazdálkodás alapvetően extenzív jelleget mutatott, a talaj- és klimatikus viszonyok következtében a mezőgazdasági munkaidő átlagosan évi 108 munkanapot tett ki. A megmunkált földterület – 1927-es felmérés szerint – átlagosan 24,9 dönüm-re³⁷ rúgott. Ez a terület azonban extenzív gazdálkodás keretei között messzemenően nem volt elegendő a családi szükségleten felüli termelésre. Jelentős eltérések mutatkoztak ugyanakkor az egyes régiók között, s ahol az infrastrukturális háttér – utak, vasút, kikötők elérhetősége – és a klimatikus viszonyok a piacra termelést lehetővé tették, lényegesen jobbak voltak a jövedelmi viszonyok, s így igen jelentős különbségek alakultak ki az egyes területek között. Ahol azonban e fenti feltételek hiányoztak a mezőgazdasági termelést alapvetően a feudális agrárstruktúra, a bérlői, illetve részesbérlői rendszer jellemezte. Az 1920-as évekre vonatkozó becslések szerint a mezőgazdasági területek 65%-a az agrárnépeség 5%-ának a birtokában volt.

³⁶ Anatólia egyes területein még ma is használatos a faeke.

³⁷ Régi török mértékegység. 1 dönüm: 919 m².

A mezőgazdaság fellendülésének kezdetei

Az 1920-as évek végétől kezdődően – hasonlóan az iparban végbement fejlődéshez – jelentős változásokat él át az agrárszektor. Mindenekelőtt egyes területeken komoly mechanizálásra került sor, 1926–1929 között a traktorok száma 600-ról 2003-ra emelkedett és műtrágya-behozattal javították a földek minőségét. Jelentős adó- és fizetési könnyítések révén a kereslet oldaláról indukált, hazai termelésre alapuló mezőgazdasági termelőeszközök gyártása indult meg. Így évente mintegy 6-7000 vaseke gyártását kezdték el.

A fellendülő ipari fejlődés és a kiépülő infrastrukturális háttérrel azonban valójában rentábilissá a gépek alkalmazását elsősorban az exportorientált agrárszektorban. Így az időszak egyik legfontosabb élelmiszer-feldolgozási ágazatának, a cukorgyártásnak növekvő nyersanyagigénye is szükségessé tette a termelés hatékonyságának növelését.

Változó prioritások a mezőgazdaság fejlődésének ambivalenciája

1948-ban Törökország tagja lett az OEEC-nek, s így a jövőbeni agrárpolitika kialakításában a korábbi időszaktól eltérő prioritások érvényesültek.

Az agrárpolitikában bekövetkezett módosulás, a mezőgazdaság korábbi időszakhoz képest nagyobb támogatottsága azonban nem egyértelműen belső gazdaságpolitikai megfontolások eredménye, hanem sokkal inkább külpolitikai és világgazdasági tényezők hatására bekövetkezett folyamat. Törökország NATO tagsága, az USA gazdasági segélyprogramja, valamint a koreai háború idején megnövekedett gabonakereslet azok az okok, melyek a változásokat előidézték.

A Marshall-terv keretében juttatott hitelek jó részét a mezőgazdaság mechanizálására használták fel, ez azonban a falusi bérlők jó részét megélhetési alapjuktól fosztotta meg. Ez a folyamat, vala-

mint a gyors népességnövekedés megindította, majd felgyorsította a városba áramlást, a gecekonduk, a slumok kialakulását.

Az agrárpolitika alapvető gondja abban rejlett, hogy az államilag megszabott agrárárak a mezőgazdaság fejlesztése érdekében magasak voltak. Államilag szubvencionálták azzal a céllal, hogy jelentős agrárkivitelt és így devizabevételt biztosíthassanak a gazdaságfejlesztés számára. A szubvencionált árak feltornászták az inflációt, de ezen túlmenően ez a típusú agrárpolitika csupán a hazai piacokra már integrált üzemeket ösztönözte, illetve még ennél is jelentősebb volt a külpiacokra termelő üzemek nyeresége. A mezőgazdaság ilyen egyoldalú ösztönzése tovább mélyítette az agrárszektor dualizmusát – azaz a különbséget a kül- és belpiacra termelő és az önellátást fedező termelés között – és kiélezte az agrártársadalmon belüli ellentéteket. Jóllehet az állami szubvenciópolitika és az ezzel összefüggő mechanizálás éppen ezt a dualizmust hivatott felszámolni, minden agrártechnikai újítás azonban hiábavalónak bizonyul, ha nem párosul egy társadalmi és tulajdonviszonyokat érintő átrendeződéssel.

A mezőgazdaságból felszabaduló nagytömegű munkaerő, az iparosztónzési törvény és nem utolsósorban a külföldi tőkének nyújtott különleges kedvezmények gyors, de a külföldi tőkétől függő iparosítást indított el, bekapcsolva Törökország fejlett területeit a nemzetközi munkamegosztásba. Ez a típusú integrálódás azonban aszimmetrikus alapokon nyugodva nem tette lehetővé, hogy Törökország nemzeti iparpolitikai céljait érvényesítse.

1950-ben a többpártrendszerre való áttérést követően a vidéki lakosság – mint potenciális választóbázis – politikai szerepe nagymértékben felértékelődött. Így az agrárnépesség és a mezőgazdaság helyzetének javítására tett intézkedések is elsősorban politikai töltetűek voltak, s mivel a fennálló hatalmi struktúra megszilárdítását célozták, szűklátókörűen, rövid távú hatásmechanizmusokat szolgálták. Így a szubvenciók és ártámogatások rendszere vagy a ka-

matmentes, vagy alacsony kamatú hitelek biztosították a voksokat. Igaz, a kisparaszti családok jövedelmi viszonyait is javították, de nem oldották meg a mezőgazdaság általános elmaradottságának kérdését, és a szociális struktúrában sem eredményeztek lényeges változásokat.

A mezőgazdaság mechanizálása, az agrárarak szubvencionálása a mezőgazdasági termelők csupán kis, vékony rétegének kedvezett. Az agrárnépesség nagy tömege számára továbbra is a tradicionális szektor, az önellátás, a feudális bérlői viszony fennmaradása, a gazdasági függőség a nagybirtokostól jelentette az életfeltételeket. A mezőgazdaság fejlesztésére irányuló intézkedések így például a gépesítés csak a munka termelékenységét növelte, nem eredményezte ugyanakkor a földterület termőképességének javulását, a termés hozamok növelését. Így a mezőgazdasági termelés növelésének egyetlen útja, a termőterületek kiterjesztése kínálkozott.

Az 1960-as évtizeddel kezdődően a mezőgazdaság szerepe jelentős változásokon ment keresztül. Jóllehet, még mindig fontos politikai indíttatású célok szolgálatába állítják az agrárszektor, de a korábbi időszakhoz képest erőteljesebben integrálják a gazdasági növekedés fő áramába. A modern Törökország agrárpolitikájában a mezőgazdaság valójában mindig az iparfejlesztés mögött másodlagos szerepet játszott: biztosította az ipar nyersanyagszükségletét és szinte korlátlan, rendkívül alacsony áru- és munkaerőforrásnak bizonyult.

Az 1960-as évektől kezdődően az agrárpolitikában a fennálló tradicionális struktúrák fellazítására, sőt tökéletes-gépesített termelésre épített szerkezet kialakítására irányult a figyelem a földterület koncentrációjának elősegítése és a termelő egységek piaci integrációja mellett.

A falusi elvándorlás ellenére a birtokok további elaprózódása ugyanis megállíthatatlannak tűnt. Annál is inkább, miután a város felé irányuló migráció nem végleges szakítást jelentett a falusi élettel, hanem időszakos váltó rendszerű városi, illetve falusi életfor-

mát teremtett, hiszen sem egyik, sem másik életforma sem biztosította önmagában a megélhetést. Így kialakult az évszakonkénti – a mezőgazdasági munkák függvényében – ingázók tömege.

Az 1980-ban bevezetett liberalizálással a gazdaságpolitikai prioritások átrendeződtek, s újra az agrárszektor kárára. Sem mennyiségi, sem minőségi javulás nem következett be a mezőgazdaságban. A szükséges gazdasági és társadalmi átrendeződésre, a mezőgazdaság átfogó reformjára nem került sor.

A liberalizálás valójában a mezőgazdaságot rendkívül hátrányosan érintette. Támogatottsága szinte napról-napra leépült. Az eredmény: visszaeső termelés, csökkenő jövedelmek, létbizonytalanság. A gazdaságpolitika így egyértelműen és tudatosan a falusi elvándorlás felgyorsulását eredményezte. Kettős céllal: a mesterségesen felgyorsított elvándorlással kívánták megakadályozni a magántulajdonban lévő parcellák további elaprózódását, valamint a stabilizációs politika elvárásainak megfelelően gyorsan felfutó iparosításra számítva biztosítani kívánták az éhbérért dolgozó munkakerő utánpótlását.

Az 1980-as mezőgazdasági felmérés adatai szerint a gazdálkodó egységek 65,1%-a kisebb mint 5 hektár területet birtokol, a mezőgazdaságilag hasznosított területek 20%-át. 37,6% földterülete 5-50 hektár között van, ez megfelel az összes földterület 67,95%-ának. Az 50 hektárnál nagyobb üzemek képezik a gazdálkodó egységek 0,8%-át és a mezőgazdasági területek 12,01%-án gazdálkodnak.

Törökország az agrárországból ipari országgá válás stádiumát élte meg az 1980-as években. A folyamatot alapvetően meghatározza:

- a magas, 2,5%-os népességszaporulat;
- a gyors urbanizáció, a városi lakosság aránya meghaladta a falusiét;
- a tudatos iparpolitika döntően formálja a mezőgazdaság arculatát is;

- az infrastruktúra, elsősorban az úthálózat kiépítése, és ezzel a vidék integrálása a piaci rendszerbe.

Mindezek eredményeképpen az 1980-as évek folyamán a mezőgazdaság GDP-n belüli részaránya zsugorodik, a korábbi időszakban megjegecesedett gazdasági-szociális és termelési struktúrák fellazultak és átalakulóban vannak. A mezőgazdaság és a vidék integrálódása a piacgazdaságba fokozatosan enged teret a tőkés viszonyok áttörésének. A folyamat azonban regionálisan aszinkronban zajlik, így a területi egyenlőtlenségek számos esetben elmélyültek.

A mezőgazdaság szerkezete – termelési mutatói

Törökország mezőgazdasága statisztikai számbavétel szempontjából három nagy régióra különül el:

- tengerparti területek, Fekete-tenger, Márvány-tenger, Égei-tenger, Földközi-tenger;
- az ország belseje;
- a kelet- és dél-keleti magasságok.

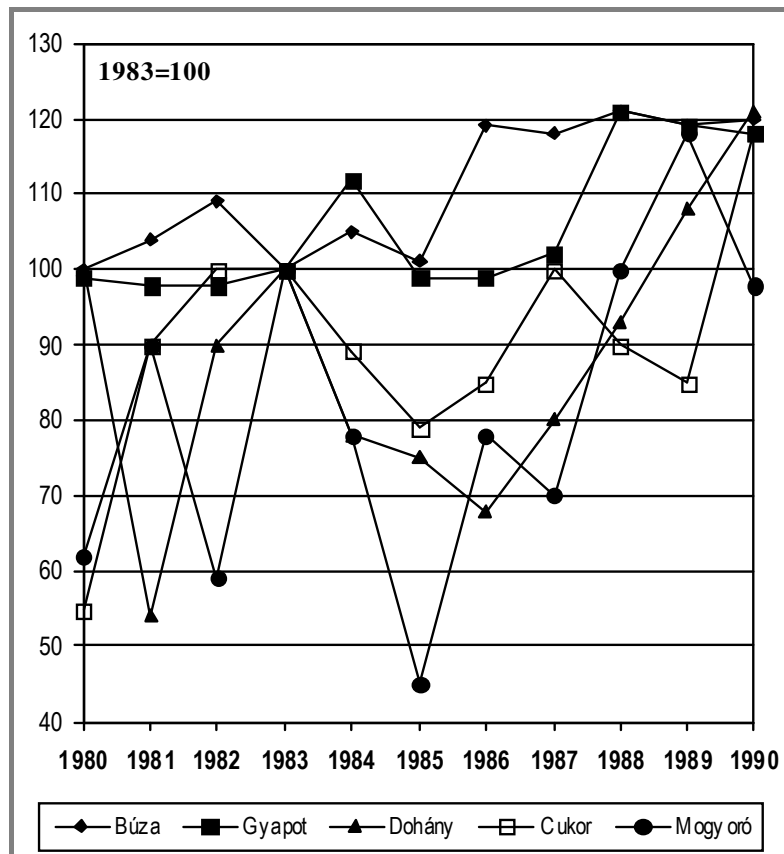
Gazdasági és szociális, klimatikus és általános mezőgazdasági adottságok tekintetében rangsorolt régiók sorában az első helyet az Égei- és a Márvány-tenger, valamint az európai Törökország foglalja el. Ezt követi Északközép-Anatólia, a Földközi-tenger, a Fekete-tenger, majd Keletközép-Anatólia.

Az egyes régiók között összeköttetést meglehetősen jól kiépített közlekedési hálózat köti össze, kivételt képeznek az anatóliai területek.

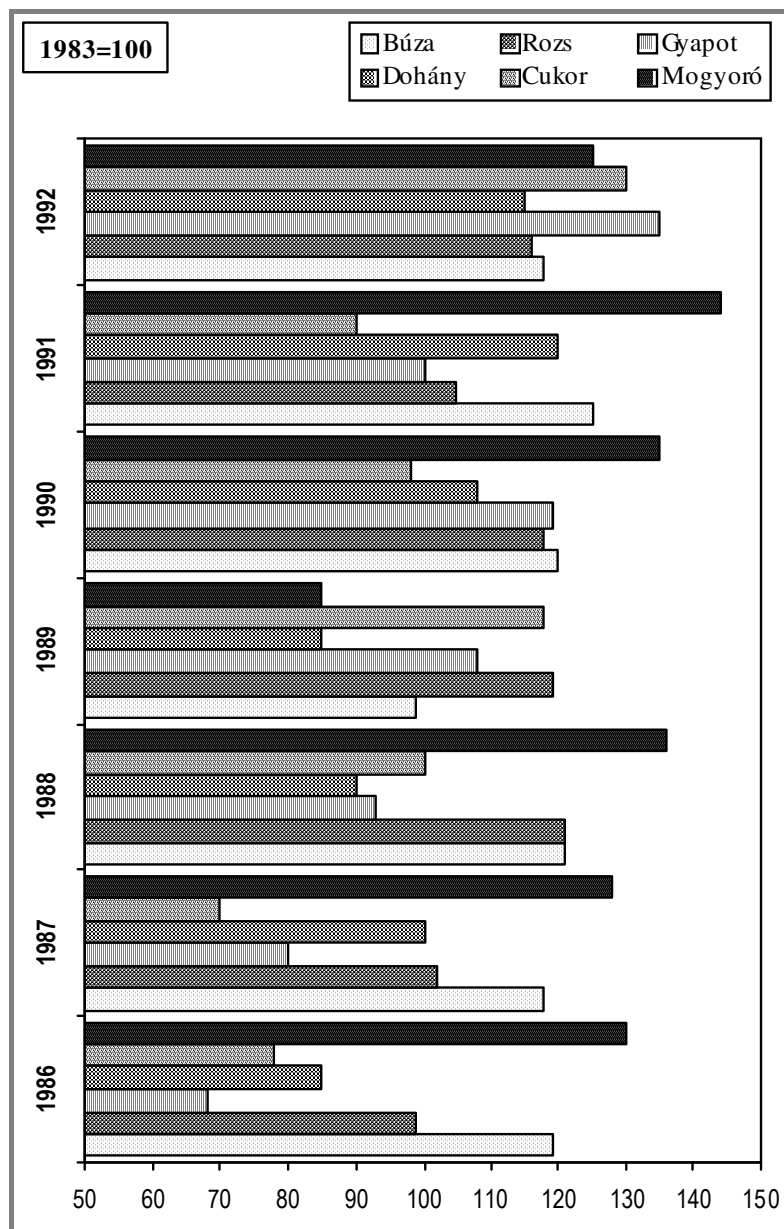
Jellemző, hogy meglehetősen nagy részarányt képeznek a paragon hagyott földterületek (1989-ben mintegy 25%). A kilenc mezőgazdasági régió mindegyikében – kivétel a Márvány-tenger vidéke – a gabonafélék termesztése folyik. Legnagyobb részarányban a magasságokon. Gyapotot a Földközi-tenger és az Égei-tenger vidékén találunk, míg mogyoróültetvények a Fekete-tenger vidékén terülnek

el. Törökország a világ első mogyorótermesztője. Ugyanitt találjuk a teakultúrákat. Az Égei-tenger partján dohányt és olívbogyót termesztenek, míg a Fekete-tenger partvidéke a legfontosabb termőterülete a citrusféléknek. Ugyanitt, illetve az Égei-tenger partvidékén kiterjedt gyümölcsfa- és zöldség-ültevényeket találunk.

Az állattenyésztés 30%-át alkotja az agrárszektor termelésének. Szarvasmarha-tenyésztés folyik Észak-Anatóliában, míg kecske- és báránylegelők Kelet-Anatóliában húzódnak.

8. ábra: Mezőgazdasági termelés indexe

9. ábra: Mezőgazdasági termelésindex

21. táblázat: Mezőgazdasági termelés alakulása

Termények	(1000 tonnában)		
	1979	1985	1990
Gabonafélék			
Búza	17 500	17 000	20 000
Zab	5 240	6 500	7 200
Kukorica	1 350	1 900	2 000
Rosz	620	360	n.a.
Egyéb	817	733	n.a.
Hüvelyesek	762	1 457	n.a.
Ipari növények			
Cukorrépa	8 760	9 830	13 500
Dohány	217	170	288
Gyapot	476	577	635
Olajos magvak	1 511	1 961	1 978
Gyümölcsök és csonthéjasok			
Szőlő	3 500	3 300	3 760
Füge	200	340	n.a.
Mogyoró	300	180	380
Citrusfélék	1 147	990	n.a.

Forrás: TUSIAD Report, 1991, 156. old.

A mezőgazdaság szerepe az iparfejlesztésben

Törökországban az agrárszektor a népesség arányánál lényegesen kisebb mértékben járult hozzá a gazdaság fejlődéséhez. Az ország modern történelme folyamán valójában mindig másodlagos szerepet játszott, az iparosítás szolgálatában állt. Jóllehet az ipar struktúrájánál fogva szorosan kötődött a mezőgazdasághoz, ugyanakkor a mezőgazdaság nem tudta az ipar igényeit kielégíteni, miután a szükséges termelési tényezők – tőke, adekvát földterületbirtoklási-

rendszer, tulajdonviszonyok, üzemméreték –, valamint a termelési módszerek ezt nem tették lehetővé.

A mezőgazdaság önálló fejlesztési igényeit nem vették figyelembe, hanem az ország modern történelmének folyamán csupán az iparfejlesztésnek alárendelt szerepet játszott. Olcsó munkaerőforrásként szolgált, mialatt az agrárpolitika a meglévő szociális szerkezet továbbfejlődését, modernizálódását csupán gátolta. Az agrárreform-kísérletek csupán annyiban mozdították meg a meglévő struktúrát, hogy megindították a mezőgazdasági elvándorlás folyamatát, felgyorsították a belső migrációt és a problémákat a vidékről áthelyezték a városi központokba.

A mezőgazdasági termelés ösztönzésének az útját az agrárarak szubvencionálásában és a szektor mechanizálásban látták. A beruházások így egyértelműen a motorizáltság növelésére irányultak, míg az egyéb termelésnövelő módszereket nem alkalmazták. A termelés növelésének így ezen túlmenően csupán az extenzív módja maradt, mialatt a termés hozamok nem növekedtek.

Az agrárpolitika nem arra irányult, hogy az agrárnépességet vidéken tartsa, hanem a földterület koncentrációját segítse elő. Ezért a támogatások rendszere csak a nagygazdaságoknak kedvezett és fokozatosan kényszerítette a kis- és esetenként a középgazdaságok feladását. A gyors falusi elvándorlás és még az emellett is egyre növekvő falusi munkanélküliség az agrárnépességet egyre kiszolgáltatottabb helyzetbe sodorta. A mezőgazdaságból elmenekülő munkaerőt azonban az ipar nem tudta felszívni, a pseudo urbanizáció nyomán kialakult slummosodás pedig robbanásveszélyes gazdasági-szociális feszültség forrásává vált.

Az iparosítás humán forrása – a munkaerő

Az 1923-ban kikiáltott Első Török Köztársaság a mintegy két évtizedes háború után nagy vérvesztéssel szenvedett és a lakosság jelentős etnikai és foglalkozásszerkezeti átstrukturálódáson ment keresztül.³⁸

A népesség alakulása

A korábbi Oszmán Birodalomhoz képest jelentős területi és lakosság-vesztéssel kellett számolnia, s határain belül mindössze 13,6 millió lakos maradt. A lakosságcsere – 1 260 000 törököt cseréltek ki 400 000 göröggel szemben – a munkaerő szerkezetére is előnytelenül hatott, miután a törökországi görögök áttelepítésével a mezőgazdaság a legértékesebb, főként az exportra termelő gazdaságokban tevékenykedő munkaerőt veszítette el.

A lakosság korfája is rendkívül előnytelennek, kiegyensúlyozatlannak mondható. Az 1920-as években a 0-2 éves korban lévők alkották a lakosság 14,2%-át, a 20-60 év közötti lakosságból hozzávetőlegesen 30%-ban hiányoztak a férfiak, s az összlakosságból aránytalanul kevés volt a fiatalok és a nagyobb gyermekek részaránya.

Az 1985-ös népszámlálás adatai arra engednek következtetni, hogy Törökország korfájában a legértékesebbnek számító munkaerő, a lakosság 30-40 év közötti csoportja relatív kis részarányú. Jelentős ezzel szemben az utánpótlás, 10-14, 15-19 évesek csoportja.

Az 1927-es évtől nyomon követett statisztikából kitűnik, hogy a népsűrűség megháromszorozódott. Ez a folyamat azonban nem járt

³⁸ Az I. világháború, valamint az azt követő felszabadítási harcok 1,8 millió emberéletet követeltek.

a ritkán lakott területek benépesedésével, a lakosság egyenletesebb eloszlásával, hanem ellenkezőleg, a nagymértékű városba áramlás, belső migráció eredményeképpen az elmúlt évtizedek folyamán a lakosság területi eloszlása még kiegyensúlyozatlanabbá vált.

Az alkalmazott agrárpolitika ugyanis – mint azt a korábbi fejezetekben láttuk – erőteljes falusi elvándorlást idézett elő. Kiváltója azonban nem a város szívóhatása, hanem a falu taszítóhatása volt, hiszen a városba áramló tömegeket az ipar nem tudta felszívni, az elvándorolt falusi tömegek a városi marginalizált rétegek számát növelték, s így valójában csak pseudo-urbanizációt idéztek elő. (A városiasodásra vonatkozó adatokat lásd a „Mezőgazdaság” fejezetnél.)

A kurd kérdés

A kurd kérdés, vagy ahogy szalonképesen nevezik a „Délkelet-Anatólia jelenség” Törökország egyik legnagyobb veszélyt rejtő megoldatlan problémája. Maga azonban az a tény, hogy ma már parlamenti vita témája – hiszen hosszú ideig a kurd szót sem lehetett kiemteni –, arra enged következtetni, hogy a török kormány felismerte a helyzet tarthatatlanságát, és megoldásra törekszik.³⁹ Annál is inkább, mert ellenkező esetben, vagy amennyiben nem születik valamiféle konszenzus nem kizárható a polgárháború veszélye sem.

A kérdés megértéséhez azonban szükség van – néhány gondolat erejéig – a történeti visszatekintésre.

Azt követően, hogy a X. században török törzsek érkeztek Közép-Ázsiából, törökök és kurdok együtt éltek Anatóliában. A XIII. század végén, Nyugat-Anatóliában az Oszmán Birodalom megeremtése és megerősödése után, ca. a XV. századtól kezdődően a kurd lakta Délkelet/Kelet-Anatólia, valamint Mezopotámia is török

³⁹ Erre utalnak a liberális parlamenti képviselők nyilatkozatai is, bár a parlament a kérdésben rendkívül megosztott.

uralom alá került. A perzsa-török háborút (1514) követően azonban mindkét hatalom szabad kezet adott a kurd vezetőknek határaik kijelölésében. Így a kurdok relatív önállóságához jutottak egészen a XIX. század végéig. Ekkor azonban mindkét hatalom „biztonsági” okokra hivatkozva – heves kurd ellenállás, felkelések ellenére – újra kiterjesztette fennhatóságát a kurd lakta területekre: az Oszmán Birodalom a kurdokat vallási alapon egy nemzethez, azaz az Oszmán Birodalomhoz tartozónak nyilvánította. Abdul-Hamit szultán (1876–1909) erőszakos, pán-izlám alapokon nyugvó asszimilációs politikája nyomán sikerült a kurd ellenállást megtörni, s nyugalmat teremteni. A későbbiek folyamán, az I. világháború után a nemzeti-ségi jogok elismertetésére irányuló törekvések sem jártak eredménnyel.⁴⁰

A török felszabadító háború (1916–1923) során azonban komoly szerepet játszottak a kurdok és nem kis részük volt a felszabadító háború sikereiben.

Történelmi szerepükre, valamint a háború alatt született dokumentumokra például az úgynevezett Amasya Protokollra⁴¹ hivatkozva a kurdok autonómia igényekkel léptek fel. Ugyanakkor a felszabadító háborút lezáró Lausanne-i szerződésben (1923) foglaltak elismerik a nemzeti kisebbség fogalmát akkor, ha az vallási különbözőségeken alapszik. Tekintettel arra, hogy a kurdok a törökökkel azonos vallásúak, kisebbségi jogaikat így nem ismerik el.

1924-ben a parlament szerepét betöltő Nagy Nemzetgyűlés eltörölte a kalifátus intézményét, és új, szekuláris elvekre épülő alkotmányt fogadott el. Ennek reakciójaként a tradicionális és a forra-

⁴⁰ Az I. világháborút követő Sevres-i békekötésben foglaltak szerint az Oszmán Birodalom területén élő népcsoportok számára autonómiát kell biztosítani. Kivéteklként egyedül a kurdok jelöli meg, s így fogalmaz: „ez a népcsoport éretlen, és államalkotásra alkalmatlan, politikailag inkompetensek, történelmi fejlettségben vezetőik elmaradottak”. (Kendal, 1980a, 25–34.)

⁴¹ Nevezett hivatalos török dokumentum szót ejt a kurd autonómia lehetőségéről.

dalmi kurd erők egyesültek és 1924–1939 között sorozatossá váltak a felkelések. A parasztlázadásokat és a vallási színezetű felkeléseket a török hadsereg kíméletlenül leverte, a lakosság egy részét „szétszórási szándékkal” Anatólia különböző területeire deportálta. A kurd lakta területek „pacifikálását” követően a kurd kérdést megoldottnak tekintették, a kurd szót törölték a politika szótárából.

Az 1950-es években azonban kurd eredetű politikusok is kerültek vezető pozíciókba, mialatt az 1960-ban hatalomra kerülő katonai kormány erélyesen lépett fel a vélt kurd mozgolódás ellen. Politikai fórumot a kurdok számára a baloldali elkötelezettségű Munkáspárt jelentett, s képviselőiket parlamenti pozícióhoz is sikerült juttatni. 1960-as években a kurd mozgalmak alapvetően nacionalista és vallási karaktere megváltozott, ideológiájuk elsősorban a szocialista eszmékből táplálkozott. Ezt követően a kurdokkal szembeni akciók nemcsak nacionalista, hanem antikommunista színezetet is kaptak.

Az 1970-es években elkezdődött jelentős nyugatirányú kurd migráció fellazította az anatóliai elszigeteltséget, s a baloldali diákmozgalmak keretében a kurd nemzeti törekvések is hangot kaptak. Reakcióként újabb, komoly kurd ellenes lépéseket fogantatott a kormány, megtiltották az írott és beszélt nyelv használatát, a kurd névhasználatot. Mindezen antidemokratikus intézkedések jelentős törökellenes hangulatot keltek a nyugati országokban és nem kis részük volt abban – s van ma is⁴² –, hogy a török demokráciát éretlennek nyilvánítsák arra, hogy Törökország a „demokratikus országok közösségébe”, azaz az Európai Közös Piac – majd az EU – tagországai közé bebocsátást nyerjen.

⁴² Jóllehet jelentős lépések történtek az ezredfordulót követően az emberi jogok érvényesítésének irányába, ez azonban, mint azt a következőkben látni fogjuk, nem bizonyult elégségesnek Törökország Európai Unió felvételéhez.

Az 1980-ban rendkívül elszaporodtak a kurd terrorcselekmények, majd az 1990-es évek folyamán szinte állandóan napirendre kerültek – nem véletlenül – a turisták ellen elszaporodó merényletek, hiszen ezzel éppen a Törökországban beindulni látszó turizmust kívánták ellehetetleníteni. 1993 folyamán a kurd Munkapárt egyoldalúan tűzszünetet rendelt el, a török hadsereg akciói – faluk kiirtásától kezdve a napalm bombázásig – ugyanakkor folytatódtak a civil lakosság ellen is.

A kurd kérdésnek témánk szempontjából három aspektusból van jelentősége:

- a török kormány nemzetiségellenes, antidemokratikus magatartása állandóan a Nyugat kezében Törökországnak az EU-hoz való csatlakozásának megvétőzésében;
- a kurdok ellen NATO fegyvereket vetnek be, ami a leghatározottabban ellenkezik a NATO alapszabályokkal, hiszen egyetlen NATO ország sem alkalmazhat a saját területén, saját állampolgáraival szemben NATO fegyvereket;
- becslések szerint⁴³ a törökországi kurd népesség a lakosság ca. 15-20%-a, azaz komoly erőt képvisel, olyannyira, hogy az 1994-re szóló parlamenti költségvetési vita során a nemzeti jövedelem 5%-át szavazták meg a „Délkelet-Anatólia jelenség” megoldására, azaz a kurdok „pacifikálására”.

⁴³ Genckaya.... pp. 213

22. táblázat: Fogyasztói árindex

Évek	1970 = 100	Előző év = 100
1971	116	116
1972	131	113
1973	153	117
1974	182	119
1975	218	120
1976	252	115
1977	323	128
1978	483	150
1979	757	157
1980	1 639	217
1981	2 228	136
1982	2 831	127
	1980 = 100	Előző év = 100
1982	100	127
1983	131	131
1984	195	148
1985	283	145
1986	381	135
1987	528	139
1988	926	175
1989	1 509	163
1990	2 415	160
1991	4 009	166
1992	6 815	170
1993		161 ^a

Forrás: Nemzetközi statisztikai évkönyvek, ILO Évkönyv, Statisztikai havi közlemények

Mindennek azonban hosszabb távra kiható konzekvenciái vannak: mialatt forrásokat von el, és humanitárius szempontból nem eléggé elítélhető, ugyanakkor olyan társadalmi feszültség forrása, ami könnyen polgárháborúba torkolhat. S tekintettel arra, hogy a kurdok Iránban, Irakban, Szíriában és Törökországban, komoly népességet alkotnak, valamint kisebb csoportokban a korábbi Szovjet köztársaságokban, Örményországban, Azerbajdzsánban, Oroszországban és Kazahsztánban élnek, összességükben hozzávetőlegesen 20 millió főnyi, azaz komoly erőt képviselnek. A kurd nemzeti mozgalmak felerősödése a Közel-Közép-Keleti térségben nem kis jelentőségű geopolitikai átrendeződést indíthat el.

Életszínvonal

A lakosság jövedelmi viszonyainak alakulása, a fogyasztói árindex – mint a világon szinte minden erőteljes inflációval küzdő országban – mögött messze lemaradnak a bérek. Az infláció végül is egy újraelosztást eredményez, ami a népesség jövedelemeloszlási viszonyait tekintve jelentős polarizációt indít el. A polarizáció egyúttal nagymértékű elszegényedést von maga után, csökkenti a belső fizetőképes keresletet, s így indirekt gátolja az iparfejlődést, hiszen hiányoznak a kereslet oldaláról jövő impulzusok. Ez a folyamat azonban a stabilizációs politikák természetéből adódik, hiszen az export-expanzióra épített gazdaságpolitika értelmében az árualapot jórészt csak a belső fogyasztás beszűkítésével tudják rendelkezésre bocsátani.

A slumok számával világosan megmutatkozik a lakásfeltételek alakulásában is jelentkező kiegyenlítetlenség.

Ugyanilyen kiegyensúlyozatlanságra enged következtetni a kálória-fogyasztás adatainak elemzése. Ebből azonban kitűnik, hogy a lakosság szegény rétegeinek növekedése lényegesen gyorsabb volt, mint a mezőgazdasági termelés növekedése.

Az egy főre jutó acélfogyasztás növekedése ugyanakkor már az iparosítás és az ipari felhasználás növekedéséről tanúskodik. Az egy lakosra jutó tartós javak, az újságpapír- és az acélfogyasztás adatainak alakulása pedig azt a sajátos fejlődést tükrözik, miszerint a városi drága élelmiszerek vásárlásának megszorítása, illetve eltolódása az olcsóbb, nem állati fehérjét tartalmazó cikkek árán irányul a kereslet a tartós fogyasztási cikkek irányába. Így nem ritka a slumokban a színes TV antennák erdője. De a városiasodás eredménye a növekvő újságpapír-felhasználás is.

23. táblázat: Fogyasztási kiadások összetétele, 1987

	(%)		
	Összesen	Városban	Falun
Élelmiszer	35,3	31,0	43,9
Ruházat	12,3	12,0	12,8
Lakásberendezés	9,5	8,9	10,6
Egészségügy	2,6	2,4	2,9
Közlekedés, hírközlés	8,6	9,8	6,5
Oktatás, kultúra, pihenés	4,7	5,2	3,7
Lakás	20,8	25,1	12,8
Egyéb	6,0	5,6	6,8
Összesen	100,0	100,0	100,0

Foglalkoztatottság

Az alábbi táblázat hozzávetőlegesen 15 éves periódust fog át. Világosan észlelhető az 1980-as évektől az aktív keresők arányának a csökkenése. A munkanélküliségre utaló táblázatból kitűnik, hogy nemcsak arányváltozásokról van szó, hanem a gazdaságilag aktív lakosságon belül a nemek közötti megoszlásban is eltolódás következett be a nők javára.

24. táblázat: Foglalkoztatás, 1991. áprilisi adatok alapján

	Lakosság	12 év feletti lakosság	Munkaerő	Foglalkoztatott	Munkanélküli
Összlakosság	56 146 616	39 035 751	21 044 993	19 491 948	1 553 045
Férfiak	28 215 464	19 451 696	14 509 022	13 373 404	1 135 618
Nők	27 931 152	19 584 055	6 535 971	6 118 544	417 427

Megjegyzés: A török statisztika szerint a munkaerő kategóriába tartozik a foglalkoztatottak és munkanélküliek együttes száma. Foglalkoztatottnak számít minden 12 éven felüli lakos, akit legalább napi 1 órát foglalkoztatnak, munkaadók, munkavállalók, foglalkoztatott családtagok. Munkanélkülinek számít, aki elmúlt 12 éves, de sem javadalmazásért, sem családtagként nem dolgozott a számbavételi időszakban

A fenti adatokat elemezve kitűnik, hogy a mezőgazdaság foglalkoztatja az aktív keresők hozzávetőlegesen 60%-át, mialatt ismeretes, hogy ugyanezen szektor a nemzeti jövedelem termeléséhez csupán 18,4%-kal járult hozzá.

25. táblázat: Foglalkoztatottak foglalkozás szerinti megoszlása, 1991 áprilisi adatok alapján

Foglalkoztatottak száma	19 491 948
<i>Ebből:</i>	
Kutatók, tudósok, műszakiak, technikusok, segéderők	1 058 457
Vállalkozók, ügyvezetők, managerek	351 265
Egyháziak, egyházi szolgálatban állók	840 054
Kereskedelemben	1 487 957
Szolgáltatásban	1 461 041
Mezőgazdaság, állattenyésztés, halászat, vadászat	9 546 268
Ipari termelés, közlekedés,	4 696 615
Nem specifikálható	50 291

Forrás: TIY, 232. old.

A magyarázat abban keresendő, hogy az elmúlt évek során a hagyományos férfi munkaerőt foglalkoztató ágazatok felszívóképessége csökkent, míg a női munkaerő iránti igény – szolgáltató szektorok – megnőtt.

A szolgáltatások a nemzeti jövedelem több mint 50%-át adják, foglalkoztatottság szempontjából ugyanakkor hatékony, hiszen az aktív munkaerőnek csupán 20%-át foglalkoztatja.

A munkaerő ára – munkanélküliség

A török munkanélküliség alapvető oka a magas népességnövekedés, s az ebből adódó munkaerő túltermelés, amelyet az iparosítás nem tudott felszívni.

26. táblázat: A munkanélküliek száma

Évek	(1000 fő)			
	Összesen	Férfi	Nő	Munkanélküli ráta**
1970	44
1975	117	9,8*
1980	256	8,1
1985	935	782	153	7,1
1986	1 053	877	177	7,9
1987	1 124	929	195	8,3
1988	1 155	952	204	8,4
1989	1 076	888	189	8,5
1990	980	809	171	8,0
1991	859	707	152	7,7
1992	820	7,9

* 1977-es adat

** Forrás: OECD Economic Outlook, 1993 december. A forrás szerint lényegesen módosított adatok. 1989–1991-es adatok közel esnek a Török Statisztikai Évkönyv 1991 adataihoz.

Forrás: ENSZ évkönyvek

A munkanélküliség első komoly jelei már az 1940-es években jelentkeztek, majd 1950-ben a Demokrata Párt hatalomátvételét követően indult meg a mezőgazdaság mechanizálása és ezzel a tömeges munkaerő-felszabadulás. A mezőgazdasági népesség szaporodása, a földterület elaprózódását vonta maga után. Ezzel ellentétes folyamatként, a másik oldalon ugyanakkor a falusi elszegényedés nyomán kialakuló földbirtok-felvásárlás kapcsán erőteljes koncentráció indult meg. Mindez a mezőgazdaságból élő nagy tömegek számára az abszolút elszegényedést jelentette. Így már az 1950-es évek időszakára tehető a nagyarányú falusi elvándorlás kezdete, amely azóta is szakadatlanul tart. Ekkor indult meg a migráció első nagy hulláma Nyugat-Európa – elsősorban az NSZK – és a török nagyvárosok felé. Ez utóbbi az urbanizáció gyors ütemében nyilvánul meg, valójában azonban nem a város felszívó hatása, az iparosítás munkaerő húzó, hanem a mezőgazdaság taszító hatásának eredményeképpen jött létre. A második nagy hullám az 1970-es évekre tehető, ekkor került sor a mezőgazdaságban a munkaerő-megtakarító mechanizálásra, ami újabb elvándorlást indított meg. A harmadik hullámot az 1980-as évek restriktív gazdaságpolitikája⁴⁴ váltotta ki további impulzusokat adva a falusi elvándorlásnak. Elsősorban Kelet/Délkelet-Anatólia a migráció forrása. Így ma már becslések⁴⁵ szerint a városi munkavállaló lakosság 44,5%-a az informális szektorban talál munkát.⁴⁶

Jövedelem-megoszlási arányok

Az átlagbérek alakulása a közel tíz éves periódusban arra enged következtetni, hogy a mezőgazdaságban elérhető nagyon alacsony

⁴⁴ Ekkor került sor a mezőgazdasági szubvenciók, támogatások árcellenőrzések leépítésére.

⁴⁵ Ufuk Yüzüncü ... p. 310.

⁴⁶ Ufuk.... pp. 298.

munkabérek az 1980-as évek elején alig haladták meg a kitermelő és építőiparban elérhető bérek. A feldolgozóipar is csak hozzávetőlegesen 20%-kal nyújtott jobb megélhetést, mint a mezőgazdaság.

A bérrányok azonban az évtized folyamán valamelyest módosultak, s ez arra enged következtetni, hogy a rendkívül alacsony mezőgazdasági bérek bár fennmaradtak, a kitermelőiparban foglalkoztatottak jövedelmi viszonyai azonban javultak, a feldolgozóipar munkásainak jövedelmi viszonyai ugyanakkor relatív romlottak. A kitermelőipar azonban a lakosság nagyon kis százalékát foglalkoztatja, így a relatív javulás nem befolyásolja az aktív lakosság jövedelmi viszonyának alakulását, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a jövedelemnövekedés messze lemaradt az infláció üteme mögött. Ugyanakkor a feldolgozóipar legfontosabb ágazatát képező textilipar esetében az átlagbérek nem érték el az iparági átlagot.

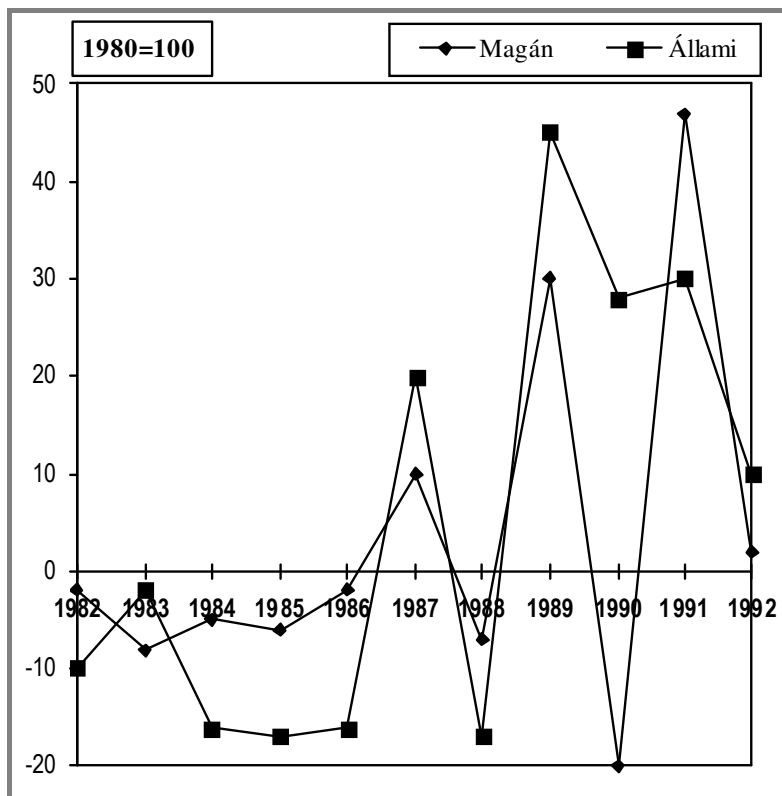
27. táblázat: Jövedelemmegoszlás, 1987

	Az összjövedelem megoszlása %-ában		
	Összesen	Városokban	Falun
1. (Legalacsonyabb jövedelmű) ötöd (20%)	5,24	5,43	5,21
2. (Következő) ötöd (20%)	9,61	9,33	10,03
3. (Következő) ötöd (20%)	14,06	13,60	14,98
4. (Következő) ötöd (20%)	21,15	20,71	21,97
5. (Legmagasabb jövedelmű) ötöd (20%)	49,94	50,93	47,82
Összes háztartás	100,00	100,00	100,00

Forrás: Török évkönyv, KSH adatszolgáltatás

A jövedelemmegoszlásra vonatkozó táblázatok sajnos csak egy statikus képet adnak, így nincs lehetőség a folyamatot dinamizmusában követni. Az adatok török forrásra támaszkodnak, s a bérrá-

nyok, a munkanélküliség és a városi marginalizálódás folyamatainak ismeretében kétséget ébresztenek, hogy a lakosság közel fele a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozna.

10. ábra: A munkaerő árának tényleges növekedése

A bérek nominális növekedését azonban messze meghaladta a bérek járulékos költségének növekedése, és ezzel az 1990-es évek fordulójára Törökország sokat veszített a bérköltségen alapuló komparatív előnyeiből.

A munkaerő minősége

A 1920-as, 1930-as években a lakosság képzettségi színvonala, oktatása szomorú képet mutat. Az analfabétizmus 90%-os, az oktatási rendszer alig haladta meg a középkori szintet, s valójában túlnyomóan csak a Korán oktatására szorítkozott. A 13,5 millió lakosú országban összesen 4 894 elemi iskola működött, 10 238 tanító 336 601 tanulót oktatott. 72 középiskola 796 tanárral és 5 905 diákkal, 23 gimnázium 513 tanárral és 1 241 diákkal képezte az oktatási rendszert.⁴⁷

28. táblázat: Az állami költségvetés megoszlása főbb területek szerint

Terület	(arányuk az összkiadásból, %)						
	1985	1986	1987	1988	1989	1990	1991
Védelem	10,90	13,48	11,38	10,44	11,61	11,66	10,41
Társadalombiztosítási jólét	1,04	1,07	1,44	1,24	1,63	2,11	2,01
Közoktatás	9,95	11,87	12,59	12,73	15,74	19,16	17,60
Egészségügy	1,81	2,18	2,36	2,38	2,88	3,57	2,97
Ipar, építőipar	1,01	1,62	1,66	1,96	0,85	0,89	1,14
Mező- és erdőgazdálkodás	1,29	1,65	1,52	1,45	1,68	2,00	1,99
Közlekedés	6,81	9,04	8,01	6,29	6,34	6,80	–

Forrás: Government Finance Statistics Yearbook. IMF, 1992, pp. 62–73.

Törökországban az oktatási rendszer alapvetően állami szerveződésű, a magániskolák száma csekély. Az oktatás primér és sze-

⁴⁷ A lakosság általános műveltségi szintjének, az oktatás megreformálásának első lépéseként írásreformot vezettek be. Felnőtt oktatás keretében, falusi oktatási hálózat megszervezésén keresztül sajátították el a betűvetést. Így az 1930-as évek végére már 80% alá esett az analfabéták száma.

kunder szintekből áll, az elsőhöz tartozik az iskolai oktatást megelőző, valamint az alapfokú – 7 éves kortól 12 évesig – képzés.⁴⁸ A középfokú képzés 12-18 életévig tart. Az 1960–1970-es évek magánegyetemi kísérleti időszakát követően 1973–1983 között újra monopol szerephez jut az állam a felsőoktatásban. Az 1980-as évek folyamán megduplázódott a felsőoktatásban résztvevők száma, s az évtized fordulójára elérte a 645 ezret.⁴⁹

29. táblázat: Oktatási kiadások

1980	2,8
1985	2,3
1989	1,8
1993	1,9

Forrás: TUSIAD 1990

Az általános, ingyenes iskolakötelezettség ellenére Törökországban az oktatás nem éri el az OECD országok átlagos szintjét. 1991. áprilisi felmérés szerint a munkaerő egyötöde nem fejezte be az alapfokú iskoláit, s 60%-a járt egyáltalán iskolába. Az ország keleti felében egyre kevésbé tudnak érvényt szerezni az általános iskolakötelezettség előírásainak.

Az OECD érdekes felmérést végzett a török munkaerő minőségére vonatkozóan. A többi OECD országgal történő összehasonlításban, 100 pontos skálán az eredmény: a török munkaerő képzettség tekintetében 36 pontot – a mezőny legalacsonyabb értéke –, tanulásra való készség tekintetében azonban már 60 pontot – munka-

⁴⁸ Az oktatási rendszer folyamatban lévő reformja szerint az alapfokú iskolakötelezettség idejét 8 évre terjesztik ki. Jelenleg mindkét rendszer párhuzamosan működik.

⁴⁹ A felsőoktatás iránt rendkívül megnőtt érdeklődésre vall, hogy a jelentkezők mindössze 16%-a nyert felvételt.

szeretben 47 pontot ér. A vonatkozó OECD maximum 75, 77, illetve 81 pont.

A török oktatási rendszer egyik legnagyobb hiányossága az általános képzettség túlhangsúlyozása, s ezzel szemben a műszaki ismeretek, a szakmunkásképzés elhanyagolása. A 7-21 év közötti korosztály közel fele és hozzávetőlegesen háromnegyed része a 15-21 év közötti korosztálynak már nem jár iskolába, és így potenciális forrása lehetne a szakmunkás képzésben részesülőknek. Ehelyett ez a jelentős potenciál kihasználatlanul marad, miután a szakmunkásképző iskolák létszáma az elmúlt három évtized alatt lényegesen nem változott. Az oktatásra fordított összegek – a GDP 1,9%-a 1993-ban – nemzetközi összehasonlításban is igen alacsony, kevesebb mint a fele a fejlett országok ilyen irányú kiadásainak.

Az ipari tőke magatartása, érdekeltsége a műszaki haladás ösztönzésében Törökországban

Az 1980-as években a műszaki kutatás, gazdaságirányítás-fejlesztés kérdésének szükségszerű előtérbe kerülése Törökországban nem véletlen, hiszen a megelőző időszakokban az állami szektorral szemben alkalmazott ár- és hitelpolitika a magántőke „felértékelődéséhez” vezetett. Az állami szektor által kibocsátott termékek ugyanis termelési áron – vagy az alatt – épültek be a magántőke piaci vagy monopoláron értékesített termékeibe, a hitelmechanizmus pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a magántőke – a vegyes vállalat keretein belül – az állami szektornak nyújtott „olcsó” állami hitelből részesüljön. Ez a mechanizmus, mely alapvetően az eredeti tőkefelhalmozás magántőkés felgyorsítását célozta, magától értetődően vont maga után az állami szektor veszteséges működését, kényszerű deficitfinanszírozást, hiszen az újraelosztás csatornáin keresztül az állami szektorban megtermelt értéktöbblet a magántőkéhez áramlott.

Ez a mechanizmus, mely a magántőkét csak nagyon szerény mértékben ösztönözte a műszaki haladás irányába, az ország saját bázisú kutatási potenciálja kiépítése szempontjából egyenesen katasztrofális volt, hiszen az adott feltételrendszer mellett az állami szektor esetében még a vállalati szintű innovációs hajlamot sem ösztönözte. A deficitfinanszírozás a vállalat működésének bekalkulált eleme volt. Az adott feltételek mellett még a költségelemzésnek is megkérdőjelezhető a funkciója, hiszen az állami vállalatok alap-

vető feladata a magántőke sikeres működéséhez a háttér, a komplementaritás biztosítása.

A magántőke pedig valójában nem kényszerült igazi versenyre. Az újraelosztás csatornáin keresztül realizált „extra”-profit ugyanis eleve olyan „hatékonyak” tüntette fel működő tőkéjét, amely nem kényszerítette a műszaki fejlődés nyújtotta relatív előnyök kihasználására. A fennálló feltételrendszer keretei között így érthető módon a műszaki haladás túlnyomórészt importált technika révén épült be a népgazdaság vérkeringésébe, ahol is „elsőrendű szempontként a könnyű megszerezhetőség és nem az adekvát technika kiválasztása érvényesült.”⁵⁰

A tudományos kutatás súlya, irányai, hasznosítása

Jóllehet Törökországban a műszaki haladás döntően a külföldi tőkebeáramláshoz kötődik, s az 1960-as években világméretben kibontakozó műszaki -tudományos forradalom egyre sürgetőbben vetette fel a népgazdaság adaptációs készségének növelését. Általános igény a lakosság képzettségi-műveltségi szintjének emelése, de ezen túlmenően egyre fontosabbá válik a műszaki-értelmiségi gárda kinevelése. Megnőtt a szakmunkásképzés szerepe, a Boszporusz Egyetem Ipari-technológiai Fakultásán, valamint a Közelkeleti Műszaki Egyetem kapuit növekvő számú képzett mérnök, műszaki szakember hagyja el. S bár az egyetemi oktatás Törökországban fokozódó jelentőségűvé válik, az egyetemekben folyó kutatások népgazdasági hasznosítása még nagyon kezdeti stádiumban van. Így nem véletlen, hogy a jó felkészültségű szakembereket az otthoni kutatási klíma nem vonzza, és Törökországra is érvényes az általános „brain drain” trend.

⁵⁰ Interview prof. Ibrahim Kavrekoglu, a Boszporusz Egyetem „Ipari Technológia” tanszékének vezetőjével. Financial Times, 1985. május. Törökország, melléklet.

Ez azonban súlyos problémát jelent, miután – számítások szerint – a hazai bázisú, a műszaki haladással összefüggő, központi alapból finanszírozott kutatások mintegy 70%-a az egyetemeken folyik. Tekintettel azonban arra, hogy a termelő vállalatok és az egyetemek között az információáramlás szinte nullával egyenlő, az alapkutatásban elért eredmények az alkalmazott kutatások számára hozzáférhetetlenek, a gyakorlati hasznosításra lényegében nem, vagy alig kerül sor. A kutatási potenciál fennmaradó 30%-át döntően az állami vállalatoknál folyó, az adott vállalaton belül hasznosításra kerülő célirányos kutatások teszik ki.

A magántőkés vállalatok közül csupán 30 vezető nagyvállalat – kiemelkedő szerepe van a legnagyobb monopolizált csoportosulásnak, a Koç Holdingnak – rendelkezik saját bázisú kutatási-fejlesztési potenciállal, bár az általános érvényű gyakorlat szerint a kutatási-fejlesztési ráfordítások a megvásárolt technika-technológia vállalati adaptálásának a kidolgozására irányulnak. Magántőkés vállalatoknál – kevés kivételtől eltekintve önálló gyártási folyamat eredményeket hozó kidolgozására, átütő műszaki fejlesztési feladatok kidolgozására nem kerül sor.

A kutatási eredmények azonban így érthető módon nem törik át a vállalati hasznosítás kereteit. A kutatásra-fejlesztésre fordított összegek népgazdasági szinten mérve igen szerények. Az 1984-es adatok alapján számítva a nemzeti jövedelem mindössze 0,23%-át tették ki. Ez a százalékarány tízszer kevesebb, mint általában a fejlett tőkés országokban a kutatás-fejlesztésre fordított hányad.

Ha a kutatás-fejlesztési ráfordítások termelő szektorok szerinti megoszlásának alakulását vizsgáljuk, kitűnik, hogy a kiválasztott, különböző fejlettségű országokkal összevetve Törökországban a legnagyobb a feldolgozóipar részesedési hányada. Ha azonban az alapkutatások tudományágak szerinti megoszlását vizsgáljuk, szembevetve az agrártudományok magas hányada. Mindezek összevetéséből az alábbi tanulságokat vonhatjuk le.

Törökországban az alapkutatásra fordított összegek csaknem kétszeresét teszik ki az alkalmazott kutatásokra fordított összegeknek. Aránytalanul sokat fordítanak agrártudományi alapkutatásokra, ugyanakkor az eredmények hasznosítására, az alkalmazott kutatások számára elenyészően csekély összeget.

Nemzetközi összehasonlításban is rendkívül csekély a természettudományok alapkutatására fordított összeg, illetve hányad.

Az alkalmazott kutatás-fejlesztési ráfordításokat szinte teljes egészében a feldolgozóipar realizálja. Ha összevetjük azonban a műszaki fejlesztés céljait szolgáló alapkutatási ráfordítások lényegesen alacsonyabb hányadával, kitűnik, hogy az alkalmazott kutatásoknak lényegesen nagyobb szerepük van, mint az alapkutatásoknak. Itt azonban feltehetően az importált technika hazai adaptálása folyamán felmerült költségek jelennek meg alkalmazott kutatásra fordított kiadásként.

A kutatógárda nemcsak számszerűen kevés, hanem – elsősorban a műszaki tudományok területén – meglehetősen fiatal és tapasztalatlan.

Mindemellett a kutatóintézetek egymástól viszonylag elszigetelten működnek, nincsen egyetlen központi szerv sem, mely tevékenységüket koordinálná.⁵¹

Szemléletváltozás az 1980-as években

Az 1980-as években bekövetkezett gazdaságpolitikai koncepcióváltás vonzataként – az előző évek gyakorlatával szemben – erőteljes hangsúlyeltolódás figyelhető meg a műszaki haladás, fejlesztés ösztönzése irányába. Jóllehet a ma még többé-kevésbé papíron élő fejlesztési elképzelések hatékony kimunkálásához évekre van szük-

⁵¹ Részletesebben lásd: Balázs Judit: Technológiatranszfer, műszaki haladás Törökországban. In: Ipargazdasági Szemle. 1987/3 pp. 89–98.

ség, s népgazdasági hasznosításuk idődimenziói ugyanakkor ma még fel nem mérhető távlatokba nyúlnak.

A szemléletváltozás bevonulását a tudomány területére egyelőre az egyetemeken folyó közgazdasági, műszaki kutatások irányváltásai fémjelzik. Ugyanis míg korábban a termelés mennyiségi mutatóinak, regionális szerkezetének elemzése állt az előtérben, addig ma már a költségelemzés, alternatív technológiákhoz kapcsolódó hatékonysági mutatók összehasonlító vizsgálata irányában tolódott el a kutatás iránya. Igen figyelemre méltó a korszerű vállalatvezetés hatékony módszerei iránt megnyilvánuló kiemelt érdeklődés. Mindez azonban ma még jobbra az elvont kutatás szintjén marad, az ország technika befogadóképessége és alkalmazásának hazai infrastruktúrája alapvetően kiépítetlen. Hiányzik a külpiaci információgyűjtés-áramoltatásra létrehozott rendszer, tudományos műszaki szervezet. Így a műszaki fejlődés változatlan és legfontosabb csatornáját a külföldi tőkeberuházások jelentik.

A gazdaságpolitika átértékelése, a papíron megjelent koncepció ugyanakkor önmagában nem vezetett eredményre. A gazdaságpolitikának egy olyan potenciálisan fejleszthető ipari-műszaki bázis kiépítésére is irányulnia kell, mely lehetővé teszi a világpiaci felzárkózást. Tekintettel arra, hogy Törökországban a műszaki haladás egyértelműen a külföldi tőkéhez kötődik, a világpiaci versenyképesség megteremtése is csak a külföldi tőke segítségével lehetséges.

Így nem véletlen, hogy a gazdaságvezetési fordulatot követően a kormány politikája egyértelműen a külföldi tőke becsalogatására irányult.

A külföldi tőke súlya, szerepe, megoszlása a török feldolgozóiparban

stabilizációs program meghirdetését követően igen lényeges változásokra került sor a külföldi működőtőke-beruházások szabályozásának területén. Bár elvben még mindig fennáll az 1954-ben meghirdetett, a külföldi működő tőke tevékenységét szabályozó alaptörvény, részleteiben azonban módosult és ezek a módosulások a külföldi tőkével szembeni magatartás olyannyira megváltozott formáit szabályozzák, hogy lényegében sokkal többről van itt szó, mint az alaptörvény „módosulásáról”.

Tekintettel arra, hogy az új gazdaságpolitikai koncepció megvalósításában a külföldi tőkének jelentős szerepet szánunk, működésének szabályozása egyértelműen tükrözi a gazdaságpolitikai prioritásokat. Így a török kormány egyértelműen kinyilvánítja, hogy nemcsak együtt kíván dolgozni a külföldi tőkével, de ennek kereteit is megteremti, s valójában egy olyan feltételrendszer kialakításáról van szó, mely nemcsak papíron, hanem a gyakorlatban is kiépíti a külföldi tőkével való együttműködés intézményes kereteit. Jelentős lépésnek minősülnek a török kormánynak az infrastrukturális elmaradottság felszámolása érdekében tett erőfeszítései, mellyel nemcsak a török gazdaság működési feltételeit hivatott javítani, hanem egyúttal a külföldi tőke becsalogatását és európai színvonalú komplementer háttérét, működési feltételeit is biztosítani kívánják.

A gazdaságpolitikai koncepcióban prioritást kapott az útépítés, a hírközlés és az energiahálózat fejlesztése. Az 1995-ig szóló 10 éves telekommunikációs fejlesztési terv közel 5 milliárd dollárt irányoz elő a távközlés fejlesztésére. Az elmúlt időszakban került sor

jó néhány látványos beruházásra, így többek között elkészült a második Boszporusz-híd, kiépítették az Isztanbult Szíriával összekötő vasúthálózatot, valamint hő- és atomerőművek építése is folyamatban van.

A klasszikus külföldi tőkebevonás hagyományos formái mellett ugyanakkor Törökországban is felvetődött az új tőkevonzási területek kiépítésének gondolata. Az 1980-as évek elején tervezett szabadkereskedelmi és termelési övezetek terve ma már konkrét formát öltött.

Az 1980 óta követett gazdaságliberalizálást, de még inkább az engedélyezési eljárásban bekövetkezett változást jól tükrözi, hogy míg 1954–1980 között az összes külföldi beruházás 228 millió dollárt tett ki, addig 1980–1990 között a kumulatív tőkebeáramlás elérte a 6 418 millió dollárt.

A alábbi táblázat adatait elemezve kitűnik, hogy a tőkebeáramlás mozgását szinte „politikai-gazdasági barométerként” is felfoghatjuk. A válságévek után, a stabilizációs program bevezetésekor – 1980–1981 fordulóján ugrásszerűen nőtt meg a külföldi beruházók hajlandósága. A növekedési ráta hirtelen felszökése az előző évek abszolút visszaeséséhez képest jelentős, tanúskodik ugyanakkor a politikai vezetés stabilitásába vetett bizalomról.

30. táblázat: Külföldi tőkeberuházások alakulása

Év	(Millió USD-ban)			
	Vállalatok száma (kumulatív)	Éves beáramlás	Éves növekedési ráta	Beáramlás (kumulatív)
1974/75	-	-	-	189,6
1975	106	15,1	0,0	204,7
1976	99	8,9	-41,1	213,6
1977	99	9,2	3,4	222,8
1978	97	11,7	27,2	234,5
1979	91	-6,4	-	228,1
1980	100	97,0	-	325,1
1981	127	337,0	247,9	662,6
1982	170	167,0	-50,5	829,6
1983	185	102,7	-38,5	932,3
1984	267	271,0	163,9	1 203,3
1985	421	234,5	-13,5	1 437,8
1986	610	364,0	55,2	1 801,8
1987	827	536,0	47,3	2 338,7
1988	1 109	825,0	53,9	3 163,2
1989	1 847	1 470,4	78,2	4 633,7
1990	-	1 784,0	21,3	6 418,0
1991*	948	1 861,0	10,4	8 503,0
1992	1 082	1 967,0	10,4	10 323,0
1993**	342	448,3	-	10 766,8

* 1991-től nem kumulatív;

** Január-április

Forrás: Turkish Industrialists' and Businessmen's Association – TÜSIAD – The Turkish Economy, 1988, p. 172., 1991. p. 168.
Yabancı Sermaye Raporu, 1987-1989
Yabancı Sermaye Başkanlığı Haziran, 1990, p. 12.

A stabilizációs program kezdeti sikerei (1981) újabb ösztönzést adtak, majd az 1982-1983-ban bekövetkezett gazdasági elbizonytalanodás, a kis- és középvállalatok tömeges tönkremenése, a bankrendszer összeomlása a külföldi tőkét is tartózkodásra kényszerítette. A stabilizációs program ezt követő újraértékelése és a külföldi tőkének nyújtott újabb kedvezmények ismételten fellendítették a beruházási kedvet (1984), majd kisebb mértékű visszaesés után (1985) jelentősen megnövekedett a külföldi tőkebeáramlás. 1987 e vonatkozásban fordulópontot jelentett a gazdaságban, ugyanis ez év elején folyamodott a török kormány az Európai Gazdasági Közösséghez teljes jogú tagként való felvételéért. Jórészt ennek tulajdonítható, hogy az előző évhez viszonyítva hozzávetőlegesen megduplázódott a külföldi tőkebeáramlás. 1989, illetve 1990 a vizsgált periódus rekordéveinek számítanak, miután egyrészt a beáramlott tőke abszolút értékét, másrészt az éves növekedési rátát tekintve a legmagasabb értékeket könyvelt el a török gazdaság.

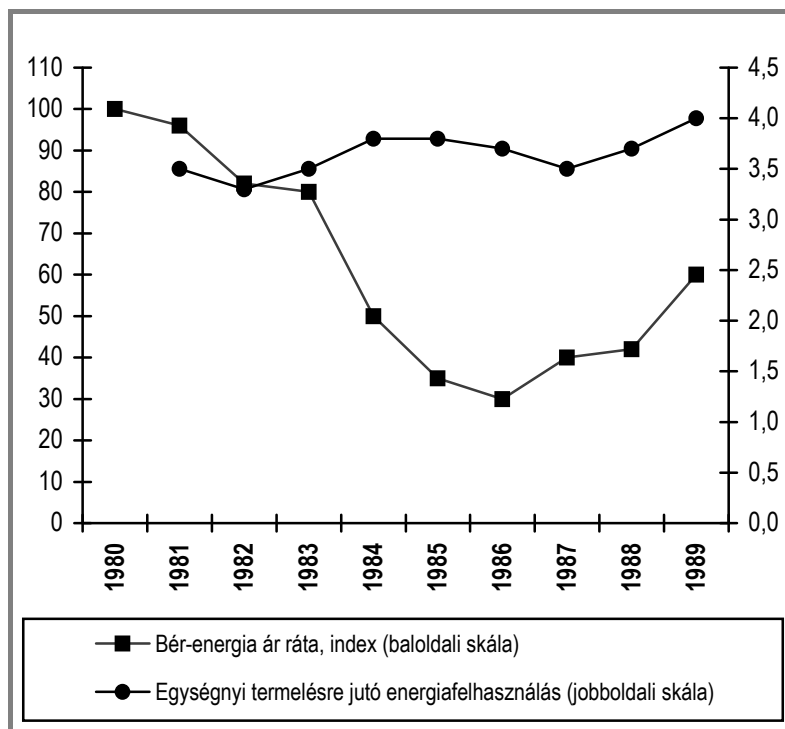
A külföldi tőkeberuházások szektorális megoszlásánál új jelenségként figyelhetjük meg a külföldi tőke fokozott érdeklődését a mezőgazdasági beruházások iránt. A korábbi időszakban a külföldi tőke egyértelműen preferált területe volt a feldolgozóipar, az elmúlt évek során ez a szektor fokozatosan veszített súlyából, a mezőgazdaság és kis mértékben a bányászat, de főként a szolgáltató szektor javára.

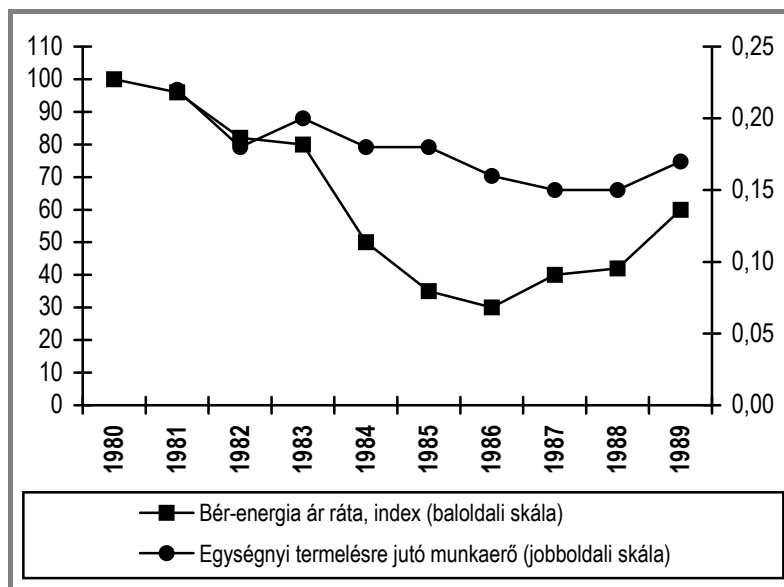
Hatékonyság, termelékenység

két alábbi grafikon tanúsága szerint az 1980-as évtizedben a hatékonyság, a termelékenység területén lényeges javulás nem következett be. Sőt, az egységnyi termék-kibocsátásra eső energiafelhasználás nőtt, alig csökkent az élőmunka felhasználása.

11. ábra: Bér-energia költségráta és energiafelhasználás a török feldolgozóiparban

12. ábra: Bér-energia költségráta és foglalkoztatottság a török feldolgozóiparban

Az alábbi táblázatokból kitűnik, hogy a török ipar termelékenysége a vizsgált időszakokban meglehetősen hullámzóan alakult. Úgy tűnik, nem egyenletesen nőtt a kibocsátással összhangban a termelékenység. Ugyanakkor a magánszektor termelékenységi mutatói kétszer jobbak voltak, mint az állami szektorban felmutatott eredmények.

31. táblázat: A termelékenység alakulása különböző időszakok összehasonításában

	(éves százalékos változás)			
	1973–1976	1977–1980	1981–1984	1985–1987
Kibocsátás	6,9	1,3	4,3	5,5
Input	5,1	3,1	1,7	2,1
Termelékenység	1,8	-1,8	2,6	3,4
Munkatermelékenység	1,2	-0,8	2,9	3,9
Tőketermelékenység	2,4	-2,5	2,5	3,0

Forrás: OECD, 1993, 15. old.

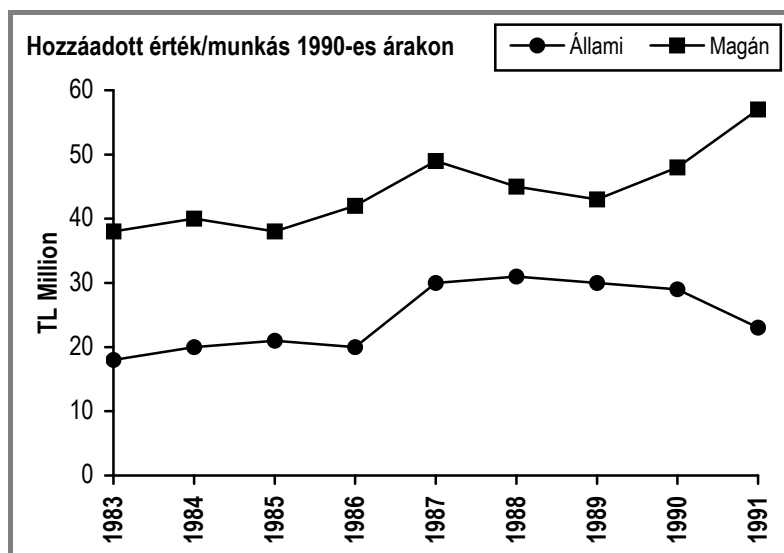
32. táblázat: A termelékenység alakulása a magán és állami szektor összevetésében

Év	(ezer TL, 1990-es áron)		
	Hozzáadott érték/dolgozó		
	Állami szektor	Magán szektor	Összes
1983	17 322	36 014	25 205
1984	21 641	37 366	28 671
1985	25 433	36 372	30 020
1986	24 450	44 066	32 871
1987	34 275	51 821	42 169
1988	36 570	47 135	41 271
1989	35 180	46 194	40 184
1990	32 463	52 099	41 611
1991	26 613	61 862	42 646
Átlag	27 878	45 222	35 624

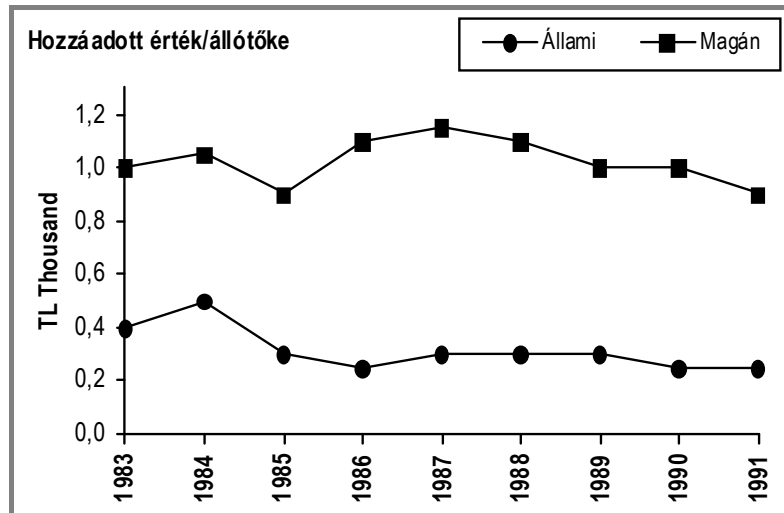
Forrás: Istanbul Chamber of Industry

A következő három grafikon az 500 legnagyobb feldolgozóipari vállalat termelékenységéről ad képet. Eszerint a nagyvállalatok esetében növekedett az egy munkásra jutó hozzáadott érték a magánszektorban, míg az állami szektorban csökkent. Az állótőke-termelékenység viszont alig változott, bár a magántőke hatékonysága ténylegesen jobban alakult, mint az állami tőkéé.

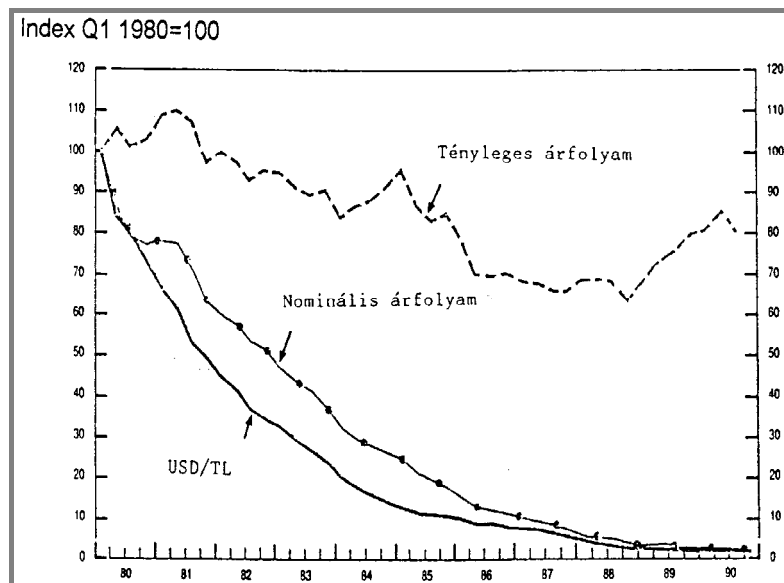
A termelékenység minden tényezőjét figyelembe véve azonban általánost könyveltek el.

13. ábra: Munkatermelékenység az 500 legnagyobb cég esetében

14. ábra: Állótőke termelékenység az 500 legnagyobb cég esetében

15. ábra: Az átváltási árfolyam alakulása

Ha nem csupán az 500 legnagyobb vállalat, hanem a feldolgozóipar egészét nézem, akkor is kitűnik, hogy a Törökország versenyképessége, hatékonysága, termelékenysége romlott. Az egy dolgozóra jutó hozzáadott érték nominális növekedése ugyanis rögzített árakon számolva messze az infláció mögött marad, az egységnyi állótőkére eső nettó hozzáadott érték esetében ugyanakkor még nominális csökkenésének is tanúi vagyunk. Az átlag értékek mögött azonban a magán és az állami szektor eltérő termelékenységi folyamatai húzódnak meg.

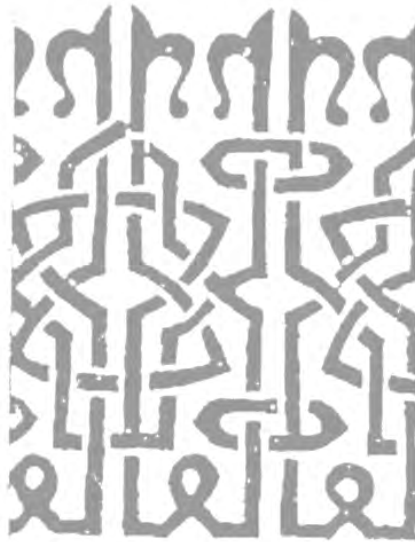
33. táblázat: Tőketermelékenység

Év	(ezer TL, 1990-es áron)		
	Hozzáadott érték/állótőke		
	Állami szektor	Magán szektor	Összes
1983	0,407	0,969	0,625
1984	0,496	0,992	0,700
1985	0,304	0,933	0,463
1986	0,268	1,046	0,468
1987	0,306	1,152	0,515
1988	0,316	1,096	0,495
1989	0,310	1,040	0,491
1990	0,287	1,063	0,499
1991	0,252	1,007	0,499
Átlag	0,327	1,034	0,528

Forrás: Istanbul Chamber of Industry

A devizahiány ugyanakkor behatárolta az iparfejlesztéshez szükséges nyersanyagok és beruházási javak behozatalát és így direkt módon gátolta az ipar fejlődését.

A fenti fejlődéssel párhuzamosan, fokozatosan csökkent a török export részaránya a GNP-ben, s csaknem felére csökkent a török export részaránya a világexportjában.⁵²

⁵² Itt kell megjegyeznünk, hogy a két fenti táblázat exportértékre vonatkozó adatai eltérnek egymástól. Jóllehet az eltérés elég jelentős, bár mindkettő eredeti török forrást jelöl meg, nem valószínűsíthető, hogy melyik a reális. A fenti táblázatok – miután hosszú számsorokról van szó –, tendenciák, trendek érzékeltetésére így is alkalmasak.

A török export és versenyképesség alakulása az iparfejlődés függvényében

Az Első Török Köztársaság megszületése utáni időszakban, a gazdaságfejlesztés első szakaszaként értékelte 1923-tól 1930-ig tartó periódusban az export szerkezete – hasonlóan a gazdaság szerkezetéhez –, elsősorban a primer termékek előállítására, illetve kivitelére épült. Az exportot messzemenően dominálta a dohány, a gabona és a gyapot kivitele. Az e termékek iránt megnyilvánuló meglehetősen rugalmatlan külpiazi kereslet azonban bizonytalanná tette az exportbevételét. A kormány ugyanakkor nem rendelkezett koherens külgazdasági koncepcióval, a belső termelést védő vámpolitikát, importmeggörításokat nem alkalmazott, így ezt az időszakot a kereskedelmi mérleg kiegyensúlyozatlansága jellemzi.

Célratörő külgazdasági politikát csupán 1930 után indított be a török kormány, s ennek keretében védővám-rendszerekkel, importmeggörítésekkel bátyázták körül a gyenge és korai fejlesztési stádiumban lévő ipart. E koncepció jegyében a külkereskedelmet állami monopóliummá tették, miután a török kormány külgazdasági politikájában messzemenően elhatárolta magát az Oszmán Birodalom nagymérvű eladósodási gyakorlatától, s kereskedelmi, illetve fizetési mérleg egyensúlyának fenntartását elengedhetetlen követelménynek tartotta. A külkereskedelem döntően barter egyezményekben bonyolódott, a hullámzó kereslet függvényében rendelkezésre álló exportalap azonban így abszolút határt szabott az iparosításhoz szükséges beruházási javak importjának. Az iparosítás kezdeti eredményei azonban már lemérhetőek voltak, így a kivitel mintegy egynegyedét textíliák tették ki.

A külkereskedelmi koncepció azonban egyértelműen az iparosítás célját szolgálta, amennyiben messzemenő megszorításokkal élt a fogyasztási cikkek behozatalát illetően, s a rendelkezésre álló importkeretet az iparosításhoz szükséges nyersanyagok és beruházási javak behozatalára fordította.

A II. Világháború időszakáig a török külkereskedelem általános pozitív fejlődésen ment keresztül. Ehhez természetesen nem kis mértékben járult hozzá a háborús készülődés, illetve a háború időszakában a török javak iránt megnőtt külpiaci kereslet.

A hagyományos exportstruktúra is jelentős változáson ment keresztül. A korábbi időszak jelentős kiviteli termékei, a gabona és a gyapot vonatkozásában kiviteli tilalmat rendeltek el, az utóbbit a gyorsan tért hódító textilipar alapanyagaként belföldi felhasználásra tartalékolták. A mezőgazdasági termékek szigorú kiviteli tilalmát hatékony rendszer ellenőrizte, s ezzel az agrárszektor kizárólag a belföldi kereslet és a gyors térhódításnak örvendő ipar kielégítésére termelt. Az iparosítás folyamata ezzel új dimenziókat nyert, miután a mezőgazdasági termékek egészen a végtermék előállításáig az országban maradtak, s így biztosították a fejlődő ipar nyersanyagszükségletét.

Az 1950-es évektől kezdődően azonban a korábbi évek pozitív trendje megfordult, s a kereskedelmi mérlegben 10 év alatt igen jelentős deficit halmozódott fel. Az 1950-ben hatalomra kerülő Demokratata Párt ugyanis alapvető fordulatot vezetett be a külkereskedelmi politikába, s széleskörű liberalizálási intézkedéseket hozott. Az etatista elvek feladásával, a piacgazdasági intézkedések bevezetésével megszűnt az állami szektor ipari termelés területén elfoglalt monopolhelyzete. Ugyancsak megszűnt a külkereskedelem állami monopóliuma, s a külföldi tőkével szembeni korábbi tartózkodó politikát a külföldi beruházók becsalogatására irányuló koncepció váltotta fel. A magánberuházásokat elvben preferáló politika ugyanakkor masszív tőkehiánnyal szembesült. Az így előálló vá-

kuumot külföldi kölcsönökből, s hitelekből fedezték, s az ország alig néhány év leforgása alatt – 1960-ra – 1,3 milliárd dollár adósságot gyűjtött össze. Az 1954-es év katasztrofális mezőgazdasági termelése jelentős behozatali kényszert váltott ki. A megnövekedett és ellenőrizetlen importtevékenység évről évre növekvő kereskedelmi deficitet eredményezett, amint azt a *Függelék 1. táblázat* számadatai is tanúsítják.

Az 1960-as évek török külkereskedelem-filozófiáját az importhelyettesítő iparosítás koncepciójának megfelelően az importrestriktív szűkös alkalmazása jellemezte. Egészen az 1980-ban bevezetett „világgazdasági nyitás” beindításáig a török export GNP-hez való hozzájárulása lényegében nagyobb elmozdulásokat nem mutat. Török export értékében sem futott fel, míg részesedése a világ exportjában fokozatosan csökkent. Az első olajválságot követően látszik lényeges növekedés a török exportban, de miután ez időszakban könyvelt el a világkereskedelem igen jelentős bővülést, a török export abszolút értékben növekedett, de relatív csökkent a világkereskedelmi részesedése. Lényeges változásra csak az 1980-ban meghirdetett és sikeresnek elkönyvelt exportoffenzíva után került sor. Nemcsak az export értékének ugrásszerű megnövekedését követhetjük nyomon, hanem a GNP-hez való hozzájárulása is az 1980-as évtized alatt több mint duplájára emelkedett. A világkereskedelem növekedési rátájának csaknem háromszorosán sikerült felülmúlni a fenti időszakban. A gyors növekedés eredményeképpen a világkereskedelemben való részesedése is megháromszorozódott.

A mennyiségi mutatók növekedése mellett lényeges eltolódás következett be a török exportban a feldolgozott termékek javára. Az 1970-es években a török exportban a feldolgozóipari termékek mindössze 10,06%-ot tettek ki, addig ez a szám 1990-re 55,59%-ot ért el. A növekedés hordozói elsősorban a textil-, bőr-, papír- és vegyipar termékei, valamint gép- és közlekedési eszközök. Papír-, gép-, közlekedési eszközök és vegyipari termékek

exportjában a török kivitel felfutása gyorsabbnak bizonyult, mint a világkereskedelem bővülése az adott területeken. (Lásd a Függelék 2. táblázatát.)

34. táblázat: A török export megoszlása főbb szektorok szerint

Év	%		
	Mezőgazdaság	Bányászat	Ipar
1965	75,9	4,52	19,58
1970	75,2	7,72	17,08
1975	56,57	7,54	35,89
1980	57,45	6,56	35,99
1985	21,6	3,1	75,3
1990	18,4	2,6	79,0
1993	16,9	1,2	81,9

Forrás: TUSIAD Report különböző számai

A táblázatból nyomon követhetjük a török export strukturális átrendeződésének folyamatát.

A fenti számok önmagukban igen pozitív fejlődést sugallnak. Ha azonban az export és import GDP-n belüli arányának eltérő dinamizmusát is figyelembe vesszük, alapvetően más kép bontakozik ki.

Tovább relativizálja az eredményeket a „terms of trade” igen hullámzó alakulása, s az állandó súlyos, esetenkénti csillagászati leértékelések, melyek az exportnövelés legfőbb forrásának bizonyultak. Valamint az a tény, hogy az export-expanzió háttérben valójában masszív, szelektív, az ipari termékeket preferáló export-ösztönzés áll.

A stabilizációs politika általános elvárásainak megfelelően ugyanakkor a török líra állandó leértékeléssel⁵³ szembesült, ami ugyan az áruk exportpiaci versenyképességét átmenetileg növelte, de miután csak a monetáris szférán keresztül ösztönzött, nem oldotta meg azokat a hatékonysági, technikai-lemaradásból adódó problémákat, amelyek ma már jelentős versenyhátrányokat jelentenek a török ipar számára a nyugati piacokon, mialatt az ország eladósodása rohamléptekkel haladt előre.

35. táblázat: Külföldi adósságállomány

Év	Külföldi adósság az év végén		
	millió US dollár	a GDP %-ában	az áruexport %-ában
1970	1 960	15	333
1975	4 740	13	338
1980	19 086	34	656
1985	25 983	49	327
1986	32 789	56	440
1987	40 932	60	402
1988	39 592	56	341
1989	41 243	52	355
1990	(41 903)*	(39)*	(323)*
1991*	50,5		
*			
1992	54,7		

* IMF hitel nélkül.

** Milliárd.

⁵³ 1980 és 1992 között az US dollár török líra árfolyamváltozása 601%-ról 27 103%-ra változott. (1970:100)

Közlekedés

közúti hálózat az Oszmán Birodalom idején rendkívül elmaradott képet mutatott, s tervszerű kiépítésére csak 1930 után került sor.⁵⁴

Közúti közlekedés

1937-es adatok szerint Törökország összesen 3 800 km hosszú közúti hálózattal rendelkezett, azaz 100 km²-re 5 km úthálózat esett, s az akkori közép-európai átlagnak mindössze egytizedét tette ki.

Tekintettel arra, hogy Törökországban az iparosítás infrastrukturális hátterének biztosítása érdekében elsősorban a vasútépítésre helyezték a hangsúlyt, az úthálózat fejlesztése is a vasútépítés függvényében alakult, s ennek prioritása mellett, alternatív közlekedési hálózatot alakítottak ki. Az útépitést erősen megnehezítették a kedvezőtlen klimatikus, hydrologiai és morphologiai viszonyok. Az utak szélessége legtöbb esetben nem haladta meg a 4-5 métert. A kedvezőtlen adottságok folytán az utak rendkívül balesetveszélyesnek bizonyultak, számos út csak időszakosan volt járható, s így valójában csak korlátozott mértékben volt alkalmas a központoktól távol eső területek közötti kapcsolat fenntartására.

Központilag irányított, állami ösztönzésre megvalósított általános útépitési programra csak a II. Világháború után, egy 1950-ben hozott rendelkezés alapján került sor. Az úthálózat kiépítésében azonban a gazdasági és politikai szempontok mellett már a NATO elkötelezettségéből adódó stratégiai érdekek is szerepet játszottak.

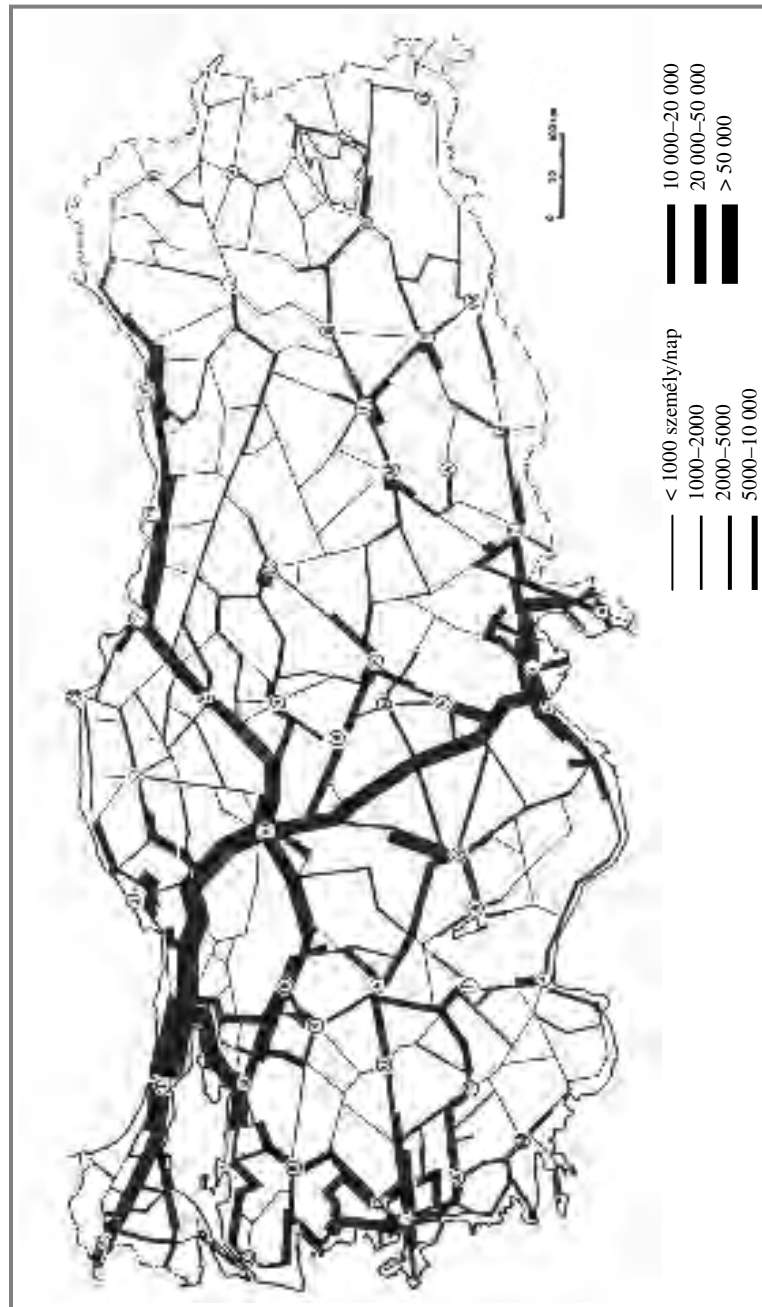
⁵⁴ 1930-ig a közutak kiépítése és fenntartása az egyes települések hatáskörébe tartozott, így nem került sor egységes hálózat kialakítására.

1950–1974 között megduplázódott az úthálózat hossza, a fejlődés különösen gyorsnak mondható 1950–1960 közötti időszakban.

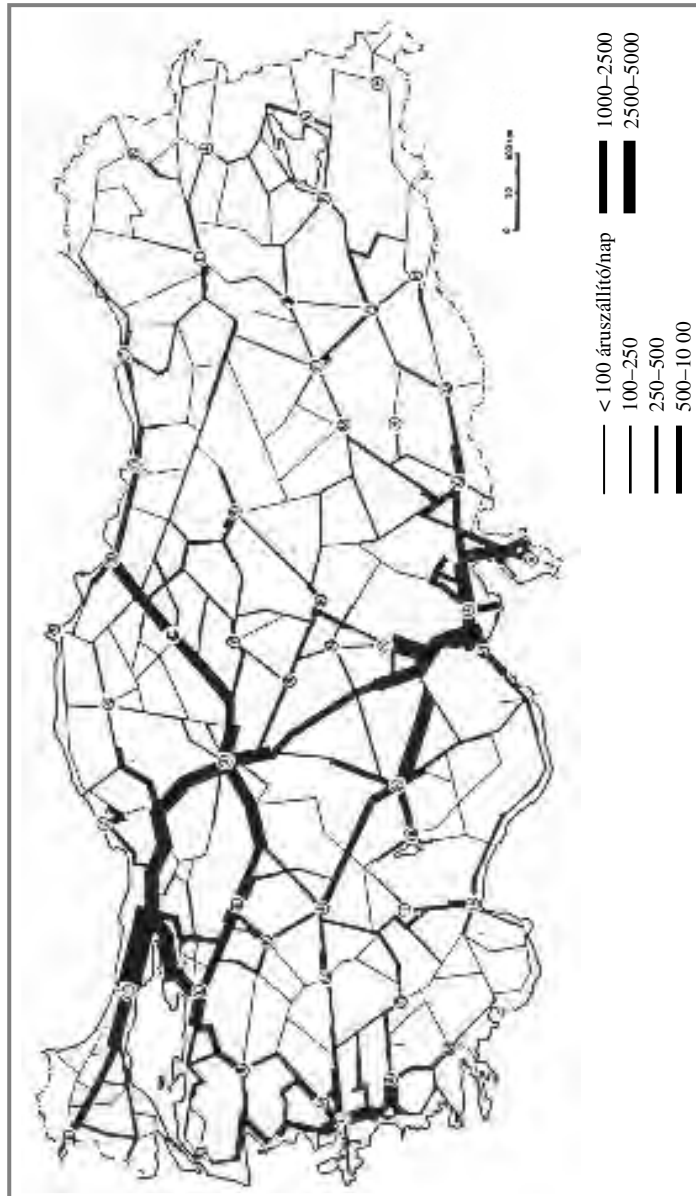
Az úthálózat kiépülésének dinamikája, ugyanakkor az általános bővítés mellett erőteljes eltolódás figyelhető meg a minőségileg jobb színvonalat képviselő útfajta, az aszfaltozott út kiépítésének irányába. Ugyanakkor az 1970-es évekre nem sikerült az egész országot behálózó közúti rendszert kiépíteni. Különösen Anatóliának egyes részei maradtak kiépített útrendszer nélkül, amint az az úthálózat sűrűségét jelző ábrázolásból is kitűnik. Ha összevetjük a vasúthálózat elhelyezkedését szemléltető ábrával, úgy világossá válik az egyes, főként keleti régiók elszigeteltsége, ami nem kis mértékben befolyásolta a kiépülő ipar területi allokációját. A fenti megállapítást világosan érzékeltetik az áruszállítás és a személyforgalom alakulását szemléltető ábrák.

Ugrásszerű volt a növekedés a személyautók, minibuszok, motorkerékpárok forgalmában. Csupán 1984–1991 között számuk megduplázódott. 1991-ben 1 864 344 személygépkocsi, 133 632 minibusz járta az ország útjait. A fenti időszakban csaknem megduplázódott a kamionnal történő áruszállítás is. A török statisztika 1966-ban regisztrálta először a kamionforgalmat. Az akkori 31 462 darabos járműpark 1991-re 280 891 db-ra gyarapodott. E fejlődés minden bizonnyal az 1980-ban meghirdetett exportoffenzíva következményeként erőteljesen megnövekedett Nyugat-Európába irányuló kivitel eredménye, miután a vasúti áruszállítás növekedésének dinamikája lényegesen lemaradt a közúti áruszállítás mögött.

A vasúti közlekedéssel szemben erőteljesebb növekedési – bár az 1970-es évektől megtorpanó – dinamikáról tanúskodik a $\text{km}/1000 \text{ km}^2$ -re vonatkoztatott úthálózat-sűrűségi összehasonlító adatsor.

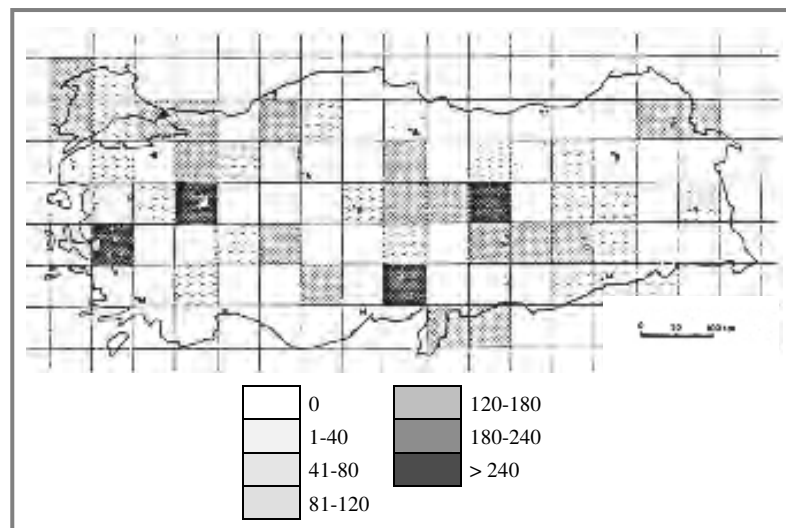

16. ábra: Személyforgalom a török utakon 1983-ban

17. ábra: Áruforgalom a török utakon 1983-ban

Az adatsorból kitűnik, hogy az 1930-as években nagy lendületet vett vasúthálózat kiépítése már egy évtized múltán lényegesen lelassult, majd az 1970-es évektől kezdődően stagnált, sőt kisebb szárnyvonalak kiiktatása folytán csökkent a vasúthálózat hossza. Így az 1972-ben meghirdetett modernizálás, a vasúti szállítás kiépítése, a forgalom intenzifikálása lényegében papíron maradt. A jelenlegi vasúti hálózat az 1980-as évek elejének állapotát tükrözi.

18. ábra: A vasúti hálózat km/10000km² 1983-ban

Az esetleges EU-csatlakozás kihatásai az iparfejlődésre

örökország 1963 óta társult tagja az Európai Közösségnek. Teljes jogú tagsági kérelme azonban történelme eddigi folyamán többnyire negatív elbírálásban részesült. Az EK legfőbb ellenérve – jóllehet a tényleges ok a tömeges migrációtól való félelem – abban merült ki, hogy Törökországban a demokrácia, az emberi jogok tekintetében nem üti meg a nyugat-európai mércét. A csatlakozást illetően az országon belül is megoszlanak a vélemények. Az ellenérvek arra építenek, hogy az ország gazdasága nem nőtt fel Nyugat-Európaéhoz. A csatlakozást sürgetők viszont az ország militarizálódása ellen, a tábornokok hatalmával szembeni garancia szavatolásában bíznak.

Mit jelentene valójában a csatlakozás a török ipar számára?

Az 1980-as, iparszámlálási statisztika adatai szerint, a Törökországban működő ipari üzemeket számszerűen vizsgálva kitűnt, hogy túlnyomó többségük kézműipari szinten termelt, 1-2 alkalmazottat foglalkoztatott.

Az 10 050 nagyüzemből⁵⁵ 9 602 magántulajdonban volt. Ebből 7 640 üzemben alkalmaztak munkásokat 50 főig, ez megfelelt a nagyüzemek 76,01%-ának. A 10 fő alatt foglalkoztató üzemek közül 112 257 üzemben csupán 1, illetve 2 munkást foglalkoztatnak, ez megfelelt a kisüzemek 63,4%-ának.

⁵⁵ A török statisztika a 10 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemeket nagyüzemi kategóriába sorolja be.

1980-ban a feldolgozóipar 1 284 754 munkást foglalkoztatott, ebből a kisüzemekben 35,4%, a nagyüzemekben 64,6% talált munkát.

A fenti számok érzékeltetik a török ipar struktúráját. Az 1980-as évek elejének állapotát vizsgálva kitűnik, hogy alapvetően a munkaintenzív kisüzemekre építő szerkezet, mely a tőkeintenzív nyugat-európai üzemekhez nem mérhető. Az Európai Unió és Törökország között meglévő technikai-technológiai szintkülönbség pedig feltehetően csak mélyülne a csatlakozást követően. Jóllehet az alacsony török munkabérek bizonyos előnyöket jelentenének, hiszen az 1980-as adatok alapján 71,2%-kal voltak alacsonyabbak, mint, Nyugat-Németországban, 48,14%-kal mint Franciaországban és 59,5%-kal mint Angliában.⁵⁶

Számos csatlakozás melletti érv arra épít, hogy éppen az alacsony munkabérek előnyös kiindulóbázist jelentenének. Ez azonban csak addig igaz, amíg az energiaellátás, közlekedés, a szolgáltatások is a jelenlegi relatív alacsony árszínvonalon maradnak. Egy esetleges csatlakozás esetén azonban mindezeket a szektorokat is jelentősen fejleszteni kell és ezzel máris mérséklődik a bérköltség-előny.

Nagyon jelentős hátrányos tényezőt jelent az ország rendkívül nagy nyersolaj-függősége úgy a szállítás, mint az energiatermelés területén. Az 1980-as évek végén az energiatermelés 45%-a kőolaj-bázisra épült, s így az olajárak mozgása rendkívül nagy hatást gyakorolt a gazdaságra. Ha Törökország elsősorban a saját energiaforrásainak – víz, barnaszén, kőszén – kiaknázására építené az energiaellátását, lényegesen kedvezőbb lenne a kiindulópontja.

Kedvezőtlenebb helyzetbe kerülnének ugyanakkor a kis- és középüzemek, főként a deficités állami vállalatok nyersanyag- és félkésztermék-beszállítói. A veszteséges állami vállalatoktól függő üzemek helyzetét ugyanis minden bizonnyal negatívan befolyásolná a világpiaci konkurencia.

⁵⁶ Ufuk Yüzüncü... pp. 360–363

A török ipar túlnyomó részének versenyképessége nem tudna lépést tartani a nyugat-európai mércével. Számítások szerint a 68 ipari ágazatból mindössze 18 lehet versenyképes, míg 19 ágazatnak semminemű esélye nincs. A fennmaradó 31 ágazat masszív tőkebe-
ruházások, műszaki innovációk eredményeképpen versenyképesé
tehető.

Az a tény, hogy a 19 esélytelen ipari ágazat között olyanok van-
nak, melyek elsősorban mezőgazdasági nyersanyagokat dolgoznak
fel, rávilágít a török ipar technikai elmaradottságára és ellentmond
annak az érvnek, hogy az agrárbázisú iparágak jó eséllyel vehetik
fel a versenyt a nyugat-európai vetélytársakkal.

Egy esetleges csatlakozásnak így meg kell előznie:

- az infrastruktúra, elsősorban a szállítás és a hírközlés fejlesztése,
- nyugati-standard technológia fejlesztése,
- olyan iparágak felfuttatása, ahol Törökország komparatív előnyökkel rendelkezik.

Iparfejlődés-fejlesztés a XX. század Törökországában

világháború, majd a felszabadító háború során elszenvedett vér- és területi veszteség, lakosságcsere, a kezdetleges ipar tönkremenése folytán az Első Török Köztársaság megszületésekor nem, vagy alig rendelkezett olyan erőforrásokkal, melyek gazdasági növekedést indíthattak volna el, modernizációs pályára irányíthatták volna az országot. Tudatos állami beavatkozással kellett megkeresni azokat a forrásokat, melyek a tőkeképződést, iparosítást szolgálhatták. Hiszen egyértelműnek látszott, hogy a modernizációs folyamatok, a gazdasági növekedés húzóereje kizárólag csak az ipar lehetett.

Az iparosítást célzó gazdaságpolitika értékelése

Ezt a felismerést tükrözte az a gazdaságpolitikai koncepció, mely a gazdaság minden más szektorát a nemzeti ipar megteremtésének, az autarkias utat követő iparfejlesztésnek rendelte alá.

Így lényegesen különbözött az 1920-as évek gazdaságpolitikája a megelőző évtizedek, sőt századok liberális gazdaságfilozófiai koncepciójától. A tervezett ipari fejlődés megindulása helyett azonban a gazdasági növekedés hordozójának az első szakaszban a mezőgazdaság bizonyult. A várakozástól eltérően a mezőgazdaság azonban nem bocsátott ki ipari növekedést gerjesztő impulzusokat, a mezőgazdaságot uraló, döntően feudális nagybirtokos réteg ragaszkodott a hagyományos társadalmi és termelési struktúra konzerválásához. Így a masszív állami támogatások ellenére az agrárszektor vezető rétege nem kért és nem vállalt részt az iparosítás folyamatában.

Az 1920-as években célba vett többé-kevésbé klasszikus tőkés fejlődési modell nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket, s csak az 1930-as évekre bevezetett piac- és tervgazdálkodás kombinált alkalmazásából született gazdaságpolitika hatott dinamizálólag az ipar fejlesztésre.

A harmincas években, a korábbi évek gyakorlatától eltérően, még nagyobb hangsúlyt kapott az állam beruházó tevékenységének ösztönzése révén megvalósítandó iparfejlesztés. A koncepció egy kétszektorú modell formájában fogalmazódott meg, ahol is a mezőgazdaság az iparfejlesztés céljainak rendelődött alá. A modell értelmében a tradicionális mezőgazdasági szektornak csökkennie kellett volna az ipar javára. Ehelyett a magas népességszaporulati ráta, a tőkehiány, az értékesítési lehetőségek, a szállítás-közlekedés elégtelensége folytán a mezőgazdaság hagyományos szektora kibővült. A földterület elaprózódásával pedig a racionális, potenciálisan modernizálható gazdálkodás veszítette el a talaját, elindította viszont a falusi elszegényedést.

A hivatalos politika az akkori Törökországot osztály nélküli társadalomnak definiálta, s így nem vettek tudomást azokról az érlelődő szociális és gazdasági érdekellentétekről, melyek később súlyos társadalmi konfliktus forrássá váltak.

A formálódás stádiumában lévő török kereskedő- és ipari burzsoázia ugyanis hamar felismerte, hogy az állam minden olyan területen kész a beruházásokra, ahol a magántőke nem vállalja a kockázatot, a tőke megtérülése lassú és bizonytalan, az iparfejlődés egésze szempontjából azonban szükség van a beruházásokra. A protekcionista-etatista gazdaságpolitika 1930–1945 között érte el a csúcspontját, s csak a II. Világháborút követő, a világgazdaságot érintő hatalomgeográfiai átrendeződés, Törökország geopolitikai felértékelődése indította el a fellazulást, majd az átmeneti liberalizálódást. A Demokrata Párt hatalomátvételét (1950) követően került sor a török gazdaság részleges integrálódására a világgazdaságba, ami azonban egy egy-

oldalú, aszimmetrikus gazdasági függőség kialakulását és mélyen-szántó társadalmi átrendeződést eredményezett.

A II. világháború utáni időszakot a megváltozott belpolitikai helyzet következményeképpen létrejövő olyan sajátos gazdasági klíma jellemezte, mely szükségszerűen vonta maga után a gazdaságpolitikai elvek feladását. A kormánypolitika látszólag a korábbi etatista elveket követte és csak az 1960-as évek elejére vált egyre nyilvánvalóbbá a gazdaságpolitika elve és gyakorlata közti ellentmondás.

A „pseudokemalizmus” gazdaságpolitikájának közvetlen kihatásai az iparszerkezet formálódásában érzékelhetők. Az állami szektor, mely a korábbi tudatos gazdaságfejlesztési politika eredményeképpen a fejlődés akkori szakaszában az ipar fontos ágazatait teremtette meg, de miután a magántőke különösen preferált helyzetbe került, növekedési üteme nemcsak meghaladta az állami szektorét, hanem egyfajta felosztás ment végbe a magántőke és az állami tőke működési tere között. Az 1960-as évekre tehető a „tőke specializálódás” kezdete, azaz a magántőke és az állami tőke működési területének szétválása: az állami beruházások többnyire a komplementer területekre és kitermelőiparra koncentráálódtak. Ezzel szemben a magántőke a feldolgozóiparban, illetve a szolgáltató szektorban telepedett le. A specializálódási folyamattal egyidejűleg az állami és a magántőke összeolvadási folyamatait – mint az előbbi folyamat ellenpólusát – is nyomon követhetjük. Ez utóbbi elsősorban a feldolgozóiparra érvényes.

Az állami szektor ugyanakkor a termelés volumenét illetően megtartotta vezető pozícióját. A felnövő, megerősödött magántőke mellett a termelés hozzávetőlegesen 50%-át adta: az elosztás és újraelosztás rendszerében azonban sajátos helyet kapott. A magántőke korábbi közvetlen támogatását – adómentesség, telephely-juttatás, direkt pénzügyi támogatás, hitelezés – egy sajátos mechanizmus váltotta fel: az alkalmazott ár- és hitelpolitika révén az állami

szektor lényegében a magántőke pótlólagos akkumulációja forrásként fungált, azaz az állami szektorban megtermelt nyereség jó részét a magántőke realizálta. Ezzel összefüggésben növekedtek az állami szektor finanszírozási szükségletei, a költségvetés egyensúlyhiánya, az állami szektor krónikusan deficitessé vált. Ez a mechanizmus, mely lényegét tekintve a magántőke „felértékelését” és az állami tőke „leértékelését” jelenti, az iparfejlesztési, ipar átalakítási elképzeléseket is kényszerpályára terelte.

Az 1960-as évek derekán az importhelyettesítésre épülő gazdaságpolitikai koncepció a hivatalos állami politika rangjára emelkedett. A védővámokkal körülbástyázott belső piac védte a hazai ipar fejlődését a külső konkurenciától, az állami szektor mesterségesen alul értékelt inputjai révén a magántőkés termelés „olcsónak” tűnt, a túlértékelt líraárfolyam pedig szintén az ipari tőke expanzióját segítette elő. Folytatódott az államilag „szabályozott”⁵⁷ újraelosztási folyamat, a magántőke élvezete, a pótlólagos akkumulációs forrás adta expanziós lehetőségeket. Ez a mechanizmus a továbbiakban is magától értetődően vonta maga után az állami szektor veszteséges működését, kényszerű deficitfinanszírozást, hiszen az újraelosztás csatornáin keresztül az állami szektorban megtermelt értéktöbblet jó része a magántőkéhez áramlott. A klasszikus „alulról” jövő tőkefelhalmozás és a felülről irányított tőkekoncentráció, a magántőkének nyújtott különleges állami kedvezmények – eredményeképpen megszülető és megerősödő magántőke számára születésétől kezdve az állam az újraelosztás rendszerén keresztül az átlagprofitrátánál magasabb profitot biztosított. A fokozatosan – de történelmi kategóriák-

⁵⁷ Miután a korábbi fejezetekben már kifejtettük így pusztán emlékeztetőül álljon itt a „mechanizmus” lényege: az állami szektor által kibocsátott termékek termelési áron – vagy az alatt – épültek be a magántőke piaci vagy monopoláron értékesített termékeibe, a hitelmechanizmus pedig lehetőséget teremtett arra, hogy a magántőke – a vegyesvállalat keretein belül – az állami szektornak nyújtott „olcsó” állami hiteltől részesüljön.

ban mérve relatív gyorsan – megerősödött magántőke azonban a későbbiekben is élvezte az államnak egy ilyen mérvű támogatását, mely mintegy állandó szubvencióként hatott.

Így az évtized során valójában a társadalom számos osztálya és rétege között fejlődési-szövetség jött létre, miután az állami politika egyértelmű nyertesei a nagybirtokos–nagykereskedő–importőr csoportok, de a hadsereg–bürokrácia–intelligencia is az 1950-es évekhez viszonyítva megerősítette pozícióját, felvirágozott a kisipar, javult a munkásság és a parasztság helyzete is. A gyors tökekoncentráció következtében valójában ez az időszak, amikor a török burzsoázián belül kialakult és megformálódik a nagytőkés réteg. Jóllehet ez a réteg nem egységes, sőt egyre erősödő formában jelentkeznek az ipari- és kereskedő tőke közti ellentétek. Az 1960-as években a felszínen megjelenő, de valójában reális gazdasági érdekek érvényesítésén alapuló, a társadalmi osztályok rétegek között fennálló fejlődési szövetség ugyanakkor elleplezte azon alapvető gazdasági folyamatok beindulását, amelyek az 1970-es évek végére, az 1980-as évek elejére érlelődtek, s hatásukra új érdekszövetségek, csoport konfigurációk teremtődtek.

A hetvenes évek elején a világgazdasági környezet megváltozása, a világgazdaság szerkezeti átalakulása kritikus gazdasági és belpolitikai szakaszban érte Törökországot. Míg a hatvanas évek elején a meghirdetett importhelyettesítő gazdaságpolitika látszólag sikeres úton indult el, addig ennek feltételrendszerét az 1970-es évek második fele már nem tudta biztosítani. A belpolitikai feszültség levezetésére hivatott ciprusi invázió lecsengése ugyanakkor megindította a társadalom és a gazdaság fokozódó militarizálódását.

Az olajválságot követő világgazdasági átrendeződésből eredő kihívásokra, a belgazdaság összeomlására csak a gazdaságpolitika teljes ártértékelésével lehetett válaszolni.

Az 1980 után bekövetkezett világgazdasági nyitás ennek ellenére váratlanul és egy közbülső felkészülési időszak nélkül érte a tö-

rök gazdaságot. Így az első év – 1980 – súlyos visszaesése után a gazdaság csak nagy áldozatok és elsősorban a belső kereslet visszafogása révén tudta a tervezett exportbővülést elérni. Ez a jelenség azonban állandósult a török gazdaságban, s a monetáris politikák sajátos működési mechanizmusából adódóan a látványos exportsikerek háttérben a belső piaci restriktív intézkedések állnak. A gazdaságot alapvetően a monetáris szférán keresztül irányító gazdaságpolitika ugyanakkor nem tudta a strukturális gondokat megoldani, tényleges szerkezetátalakítást, áttörő modernizálódást végrehajtani. A hosszú periódusokon keresztül alkalmazott importhelyettesítő iparosítás szülte importfüggőséget az 1990-es évek fordulójára, a több mint tíz év liberális gazdaságpolitikája sem tudta feloldani.

Az iparosítás ugyanakkor a megjelölt társadalmi funkciókat sem tudta betölteni, így nem valósult meg az életszínvonal lényeges növekedése, a jövedelem eloszlás kiegyenlítődése, sőt a jövedelemeloszlás az 1980-as évek folyamán erőteljesen tovább polarizálódott.

A gazdaság liberalizálása ugyanis nem egyformán érintette a török társadalom különböző rétegeit. Az ár, amit a török társadalomnak a stabilizációért fizetnie kell, az a jövedelem eloszlás erőteljes átrendeződése. A vállalkozói és tőkejövedelmekhez képest ugyanis csökkentek a munkás és alkalmazotti jövedelmek, míg az állami szektorban elérhető jövedelmek csökkentek a magánszektorban megszerezhetőkhöz képest. Megnőtt az exporttevékenység jövedelmezősége a belföldre történő értékesítéssel szemben. Jelentősen csökkentek a reálbérek, amit az infláció is elősegített. A mezőgazdasági és ipari kistermelők, kereskedők és az egyéb önálló egyszemélyes vállalkozások hagyományosan magas aránya miatt és az aktív népesség különböző forrásokból származó jövedelmeinek növekedése révén az átrendeződési folyamatban a magánfogyasztás az 1980-as évek közepéig nemzetgazdasági szinten lényegesen nem csökkent. Az átlag érték mögött azonban egyre élesebben jelentkező társadalmi

polarizálódás húzódik meg: a középrétegek lecsúszása, nagy társadalmi rétegek elszegényedése.

Az iparosítás folyamatának értékelése

A modern Törökország gazdaságát alapvetően az erőltetett iparosítás, iparfejlesztés határozta meg. Történelmi léptékekkel mérve megkésve, csupán a XX. században, állami beavatkozásra indult meg és gyorsult fel az eredeti tőkefelhalmozás és döntően az állami szektor tervszerű megteremtésén keresztül rakták le az ipar alapjait.

A fejlődés modellértékű, hiszen alig több mint egy fél évszázad alatt járta be az ország azt a fejlődési utat, amit a nyugat-európai gazdaságok, társadalmak évszázadokon keresztül tettek meg. A század eleji, alig néhány embert foglalkoztató élelmiszer-feldolgozásra épülő kezdetleges ipar a 2. évezred küszöbén az iparfejlődésnek abba a stádiumába érkezett, hogy a fejlett nyugat-európai megmérettetést is vállalva kér bebocsátást az Európai Unió tagországai közé.

A török ipar fejlődésének egészét értékelve azonban sajátos, ambivalens folyamatokat követhetünk nyomon.

Az eredendően, az 1930-as években állami keretekben szerveződött ipar az 1960-as évekre a megváltozott világgazdasági környezet és belpolitikai viszonyok alakulásának függvényében kialakított részleges világgazdasági integrálódás következtében megerősödött. Ennek során a magántőke, sőt a magán- és az állami tőke „specializálódását” követhetjük nyomon. A magántőke a gyors megtérülést biztosító ágazatokba, a szolgáltatásokba telepedett meg, míg az államra maradtak a komplementer területek beruházásai, a magántőke működési feltételeinek biztosítása.

A masszív támogatások ellenére azonban az ipar egészére a feldolgozóipar, a könnyűipar dominanciája maradt jellemző. S bár a prioritások távlati meghatározásánál a félkész-termékek és a beru-

házási javak termelésének növelése állt, az ötéves tervperiódusokat végigkísérve alig volt elmozdulása a fenti termékek irányába.

Ezzel szemben egy „különleges iparág”, a leginkább tőke és szellemi tőkeigényes ágazat, a hadiipar viszonylag rövid idő alatt, de elsősorban 1985-öt követően nemcsak erőteljes ágazattá fejlődött, hanem az e szektorba eszközölt beruházások preferáló, előnyös feltételeiből adódóan a magántőke és a külföldi tőke nagy részét is ide vonzotta. Az 1985-ben életre hívott Védelmi Államtitkárság az intézményes ösztönzést, a hadiipari fejlesztésekre és termelésre elkülönített alapok pedig a forrásokat biztosítják a felfutó hadiipar számára olyannyira, hogy 1985-től kezdődően a hadiipari beruházások már prioritást is élveznek a polgári beruházásokkal szemben. 1992 mérföldkövet jelent a török hadiipar számára, ugyanis ekkor kapta az első, igazán nagy volumenű külföldi megrendelését, Egyiptom jelentkezett 46 F-16-os C/D típusú vadászgép vásárlási szándékával. (Már 1980-tól kezdődően voltak Törökországnak külföldi hadiipari megrendelései.) Ezzel Törökország belépett a fegyvereket és hadászati eszközöket exportáló jegyzett országok sorába.

De amíg a fegyver- és hadászati eszközök gyártása gyors ütemben halad előre, sőt olyan területen fut fel, ahol a legélesebb és feszítettebb a konkurencia, a hagyományos polgári iparágak modernizációja nem tud lépést tartani nemcsak a világpiacon követelményekkel, hanem romló hatékonysági és termelékenység mutatókat produkál, környezetszennyező módon termel. Ezen túlmenően nemcsak a tőkeszegény kis- és középvállalatok, hanem még a tőkeerős, legnagyobb vállalatok, valójában az ipar egészének a hatékonysági mutatói is romlottak az 1980-as évek során.

Mindez arra utal, miszerint az 1980-as években egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az 1970-es évek végén bekövetkezett gazdasági összeomlást követő stabilizációs politika látványos sikerei átmeneti megoldásokat hoztak, de a gazdaság ciklikus teljesítménye –

ami egyébként a stabilizációs politikák természetéből is adódik – világosan érzékelteti, hogy a monetáris szabályozás, az exportexpanzióra épített gazdaságpolitika nem tudta az ország iparának struktúrájában rejlő csapdákat kikerülni.

Számos jel mutat arra, miszerint Törökország jelenlegi gazdasági feszültsége arra vezethető vissza, hogy az iparosítás, a gazdaságpolitikában végrehajtott koncepcióváltás nem töltötte be a feladatot. A magántőke relatív gyengesége következtében a felhalmozás tetemes hányadát az állami szektor vállalta magára és így a tőkés típusú fejlődésnek egy sajátos formációja alakult ki. A felülről végrehajtott tökekoncentráció, az akkumulációs folyamatok mesterséges felgyorsítása az állami szektor kárára, illetve hatékonyságának terhére a beruházási tevékenység átrendeződéséhez és egy olyan szerkezet kialakulásához vezetett, melynek talaján az ország nem volt képes hatékony áttörésre.

A „gazdaságtalannak” megítélt állami vállalatok működését azonban nehéz volt ténylegesen megítélni, hiszen a már említett magántőke – állami szektor újraelosztási mechanizmusból szükségszerűen következik az állami szektorban megjelenő deficit. Ugyanakkor „papíron” az államháztartási kiadásoknak az 1990-es évek elején már több mint 25%-át emésztik fel a gazdaságtalan állami vállalatok működtetése. Az Isztambuli Ipari Kamara számításai szerint a 86 állami vállalat működéséből származó veszteség kétszer akkora, mint a 414 magánvállalat termelte nyereség.

Az ipar fejlődését ugyanakkor nem követte a mezőgazdaság felzárkózása. Hosszú időre és nagy területeken megrekedtek a feudális-félfeudális termelési viszonyok, s bár a mezőgazdaság hosszú távon biztosítani tudta az ipar nyersanyagszükségletét és munkaerő-utánpótlását, történelmi léptékű megítélésben mégis visszahúzó erőt jelentett. Hiszen egy viszonylag fejlett, vagy legalább is fejlődésben lévő, egyes periódusokban dinamikus iparral szemben egy elmaradott, stagnáló mezőgazdaság állt. S az e szektorból kike-

rülő munkaerő nagy többsége valójában nem a hatékonyság, a termelékenység növekedése révén felszabaduló humán termelőkapacitás, hanem a nyomor szülte kényszerű elvándorlás.

Ezt a folyamatot erősíti a vidéki ipari munkahelyek létesítésének hiánya, hiszen Törökországra még ma is a rendkívül nagy regionális kiegyensúlyozatlanság jellemző. S bár az iparfejlesztési tervekben ösztönözték a vidéki, főként az anatóliai területek fejlesztését, az iparszerkezet továbbra is rendkívül koncentrált maradt.

A munkaerő minősége így is elmaradt a kívánalmaktól, hiszen utánpótlása jórészt a tanulatlan tömegekből rekrutálódott: rohamosan gyarapodó népesség mellett a nemzeti jövedelem csökkenő hányadát fordították az oktatásra.

Az általános oktatás-képzés hiányosságain túlmenően az ország tudományos kutatási kapacitása sem szolgálta igazából az iparfejlődést. A nemzeti szintű alap- és alkalmazott kutatások csak kis hányada hasznosult műszaki téren, a török ipar technikai-technológiai szintje messzemenően a külföldi tőke függvénye. Az elmaradt oktatási-képzési rendszer ugyanakkor a hazai munkaerő fejlett technikát-technológiát adaptáló képességét is behatárolták.

A munkaerő fizikai minőségében, az életfeltételek javulásában sem hozott áttörő változásokat az iparosítás. Nőtt ugyan az átlagéletkor, a halálozási arányszámok azonban még mindig magasak. A munkaerő újratermelésének feltételei pedig messzemenően nem ütik meg az európai mércét.

Az 1980-as évekre elfogadott gazdaságvezetési koncepció és annak intézkedései nyomán beáramló külföldi tőke gazdaság megújító hatása, hatékonyságnövelő szerepe a török viszonyok között sajátosan alakult.

A külföldi tőkebevonásra általában azért kerül sor, hogy hozzájáruljon a gazdaság élénkítéséhez és pótlólagos akkumulációs forrást jelentsen. Törökország esetében azonban a jelentős külföldi tőkebeáramlás ellenére az ország eladósodása gyors ütemben haladt

tovább, de ennek ellenére a gazdasági-politikai vezetés középtávon stabilnak bizonyult. Így bár a gazdaságvezetés sok esetben kísérletezőnek tűnt, megszerezte mégis a nemzetközi szervezetek, pénzügyintézetek és a magántőkés hitelezők bizalmát is. Az ország ma még hitelképesnek bizonyul, annak ellenére, hogy az eladósodás megállítására hivatott stabilizációs politika nemhogy a feladatát nem töltötte be, hanem rendszer-immanens mechanizmusából adódóan további eladósodás forrásává vált. A rohamos külső eladósodás – felgyorsult belső eladósodással párosult, a modernizálás, az iparfejlesztés elől vonva el a forrásokat. Ugyanakkor gerjesztve az inflációt, hiszen a pénz elértéktelenedés legfőbb kiváltója a rohamos belső eladósodás. Így a hagyományos török feldolgozóipar technika-technológiai szintje megrekedt, a modernizálódás nem haladt olyan léptekkel előre, hogy az ipar jelentős hányada versenyképessé váljon.

A versenyképesség fokozását döntően a munkabérek leszorításával kísérelték meg, mialatt az ipar energiafüggősége, az egységnyi kibocsátott termékre és egységnyi alkalmazott munkaerőre jutó energiafelhasználás az elmúlt másfél évtized alatt folyamatosan növekedett. Az iparban felhasznált energia gyorsabban nőtt, mint a rendelkezésre álló energiamennyiség összesen, annak ellenére, hogy az elektromos energia ára négyszerese a termelői árának. A termelés fokozódó energiaintenzitása annál is aggasztóbb, miután a török ipar neuralgikus pontja az energiafüggőség. Az országban megtermelt energia 60%-a ugyanakkor a kéndioxid, nitrogéndioxid kibocsátásért, a környezetszennyeződésért leginkább felelős hőerőművekből származik.

A műszaki fejlődés, innováció döntően a külföldi tőkéhez kötődik, ugyanakkor a külföldi tőke pedig az 1980-as évek második felétől kezdődően preferáltan a hadiipar területén létesített vegyes vállalatokba áramlik.

Az export-versenyképesség fő forrása így az állandó leértékelések és a belső piacmegszorító intézkedések. A stagnáló, sőt csökkenő reáljövedelmek ugyanakkor a piaci kereslet oldaláról sem ösztönzik az ipari termelést. Így az exportexpanzióra épített gazdasági növekedés a modernizáció, strukturális illeszkedés és felzárkózás hiányában az iparban rejlő belső erőforrásokból nem képes az export növelésére. Jelenleg az utolsó hónapok csillagászati méretű leértékelései az exportnövelés legjelentősebb forrása. Az életfeltételek romlása, a belső piaci restriktív intézkedések ugyanakkor a belső vásárlóerőt csapolták le, s szűkítették be a hazai piaci keresletet. A török gazdaság, de leginkább annak ipara így az 1990-es évekre olyan kényszerpályára került, melyből a kibontakozás pillanatnyilag nem körvonalazódik. Egyre pregnánsabban mutatkozik meg ezzel szemben az az ipari struktúra, mely az európai fejlődés peremén zajlott le. S éppen e perifériás fejlődés következtében hiányzik belőle az integráló erő, nem alkot egy olyan rendszert, ahol a kis-, közép- és nagytőke szerves egységet alkot, hanem a lokális keresletet kielégítő termelés és az exportra, valamint a nagyvárosi belső piacra termelő ipar egymás mellett létezik.

Az iparfejlesztés évtizedeken keresztül a modernizáció hordozója volt, az 1990-es évekre azonban éppen az iparfejlődésből eredő gondokkal küzd a gazdaság, s amennyiben nem sikerül a török ipar nemzetközi versenyképességét javítani, az alapvetően az export húzóerejére épített gazdaság egésze sínyli meg, s mindez előrevetíti a török gazdaság destabilizálódásának árnyékát.

* * * * *

Függelék

F1. táblázat: A török export részaránya a világ exportjának alakulásában, 1950–1990

Év	Török export	Részarány török export/ világ export	Török export növekedési ráta	Török export részaránya a GNP-ben
	(millió USD)		(%)	(%)
1950	263,424	0,46	-	7,61
1951	314,052	0,41	119	7,55
1952	362,914	0,49	115	7,59
1953	396,061	0,50	109	7,11
1954	334,924	0,41	84	5,89
1955	313,346	0,34	93	4,59
1956	304,990	0,30	97	3,87
1957	345,217	0,31	113	3,30
1958	247,271	0,24	71	1,98
1959	353,799	0,32	143	2,27
1960	320,731	0,26	110	3,69
1961	346,740	0,28	108	6,30
1962	381,197	0,29	110	5,96
1963	365,087	0,26	96	4,95
1964	410,771	0,26	113	5,18
1965	463,738	0,27	113	5,44
1966	490,505	0,26	106	4,83
1967	522,334	0,26	107	4,80
1968	496,419	0,22	95	3,97
1969	536,834	0,21	108	3,87
1970	588,476	0,20	110	4,34

<i>Folytatás a következő oldalon!</i>				
<i>A táblázat folytatása</i>				
<i>Év</i>	<i>Török export</i>	<i>Részarány török export/ világ export</i>	<i>Török export növekedési ráta</i>	<i>Török export részaránya a GNP-ben</i>
	<i>(millió USD)</i>		<i>(%)</i>	<i>(%)</i>
1971	676,602	0,21	115	4,72
1972	884,963	0,23	130	4,93
1973	1317,083	0,24	149	5,82
1974	1532,182	0,19	116	4,96
1975	1401,075	0,17	92	3,75
1976	1960,214	0,21	140	4,56
1977	1753,026	0,16	90	3,59
1978	2288,163	0,19	131	4,29
1979	2261,157	0,14	99	3,44
1980	2910,122	0,15	129	4,96
1981	4702,934	0,25	161	8,10
1982	5745,973	0,33	122	10,73
1983	5727,833	0,34	99	11,24
1984	7133,602	0,40	125	14,20
1985	7958,008	0,44	112	14,94
1986	7456,724	0,37	94	12,73
1987	10190,047	0,43	137	15,10
1988	11662,021	0,44	114	16,71
1989	11625,000	0,40	99	14,56
1990	12959,000	0,40	111	11,99

Forrás: „Istatistik Gostergeler, 1923–1990,
T. C. Basbakanlik Devlet Istatistik Enstitusu, Ankara, 1991
„International Financial Statistics”, International Monetary Fund,
különböző számai

F2. táblázat: A török és a világelexport összetételének alakulása

SITC áruca- portok	Növekedési ráta				Részarány a teljes exportban						Török részarány a világelexportban		
	Török	Világ	Török	Világ	Török	Világ	Török	Világ	Török	Világ	1970-71	1980-81	1989-90
	1970-1979	1980-1990	1970-71	1980-81	1989-90	1970-71	1980-81	1989-90	1970-71	1980-81	1989-90		
Primer termékek	14,83	18,65	7,99	-1,03	89,95	39,67	69,25	43,71	44,41	26,51	0,502	0,347	0,751
Élelmiszerek	8,46	16,86	4,87	2,59	31,44	11,77	39,29	9,43	18,57	7,68	0,592	0,917	1,083
Italok, dohány	10,59	15,49	2,36	6,96	13,13	1,40	8,38	1,00	3,87	1,18	2,080	1,843	1,481
Egyéb élelmiszerek	-17,65	16,82	10,22	1,94	4,18	1,58	0,30	1,25	0,21	0,98	0,586	0,052	0,094
Mezőgazdasági nyersanyagok	6,51	14,17	-0,22	4,21	33,45	5,55	11,36	3,50	3,17	3,17	1,339	0,726	0,449
Műtrágyák	18,01	14,11	8,79	1,13	5,84	2,85	5,01	1,92	3,25	1,40	0,457	0,582	1,031
Energia	-22,26	29,22	11,32	-10,31	0,53	7,72	1,96	20,20	2,25	6,27	0,015	0,021	0,161
Vas-, acél és nem vas jellegű fémek	16,39	15,40	32,44	4,25	1,37	8,80	1,84	6,40	13,09	5,82	0,033	0,066	1,003
Feldolgozóipari termékek	28,56	6,44	19,85	8,65	10,06	60,34	30,75	56,29	55,59	73,49	0,037	0,126	0,339
Textilfiák és ruházat	28,39	15,44	20,65	8,14	6,15	6,49	17,82	4,75	35,85	6,23	0,210	0,837	2,577
Bőrök és bőráru	-6,95	18,13	43,73	7,79	0,09	1,17	0,05	1,64	0,67	1,37	0,017	0,011	0,223
Faipari termékek és bútrok	19,79	19,65	8,34	9,05	0,04	1,02	0,50	1,08	0,29	1,45	0,010	0,104	0,089
Papír	65,39	15,83	27,40	9,64	0,00	1,89	2,03	4,89	2,10	2,50	0,000	0,029	0,094
Ásványalapú termékek	27,72	20,51	5,69	6,25	1,18	2,03	4,89	2,10	8,57	7,60	0,129	0,559	0,510
Vegy- és gumi áru	13,16	19,38	26,24	7,81	1,73	8,20	2,75	8,57	7,60	10,31	0,047	0,072	0,330
Fém-feldolgozóipari termékek	29,50	18,90	17,51	5,13	0,15	2,28	0,88	2,12	1,13	2,08	0,015	0,093	0,242
Gépek és járművek	30,41	18,24	19,78	9,07	0,49	30,57	3,84	27,88	5,99	37,47	0,004	0,030	0,071
Vegyes feldolgozóipari termékek	18,95	18,20	18,57	9,53	0,22	6,68	0,95	7,24	1,12	10,31	0,007	0,029	0,049
Teljes export	15,25	19,00	13,69	5,08	100	100	100	100	100	100	0,222	0,223	0,448

Forrás: Foreign Trade Statistics, United Nations

Bibliográfia

- Akdogan Haluk, Seignorage as a Source of Systematic Risk in a High Inflation Country. Discussion Paper. Bilkent University. 1993.
- Balázs Judit, Fegyvergyártás: az importhelyettesítő iparosítás „húzóipara”. Törökország példája. In: Külgazdaság. XXX. évfolyam 1986/12 62-72. old.
- Balázs Judit, Technológiatranszfer, műszaki haladás és iparfejlesztés Törökországban. In: Ipargazdasági Szemle. 1987/3. 89-98. old.
- Balázs Judit, A stabilizációs politikák tapasztalatai a világgazdaságban: Törökország példája. 1992. Kézirat.
- Balázs Judit, Die Türkei: Das Phänomen des abhängigen Kapitalismus. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1984.
- Balázs Judit, Lessons of an Attempt at Stabilization: Turkey in the 1980s. Trends in The World Economy. no 63. 1990.
- Bahri Yilmaz, Die wirtschaftliche Entwicklung der Türkei von 1923-1980. In: Südosteuropa. 1994./1 350-365. old.
- Barkey J. Henri, The State and the Industrialization Crisis in Turkey. Westview Special Studies on the Middle East. Boulder - San Francisco-Oxford. 1990.
- Boratav Korkut, Die türkische Wirtschaft im 20. Jahrhundert. 1908-1980. Dayyeli Verlag. Fulda. 1987
- Bozdemir Mevlüt, Das Wirtschaftsimperium der türkischen Armee: OYAK. Dayyeli Verlag. 1985.
- Dzsihangir Fehmi, A Török Köztársaság fél évszázada. Kossuth könyvkiadó. 1974.
- Eggeling Willi- Gert Ritter, Türkische Binnenverkehrsnetze. Studienverlag Brockmeyer. Bochum 1979.
- Erinc Yeldan-Gülfem Bakan, Industrialization, Energy Demand and Environmental Pollution under Turkish Structural Adjustment. Discussion Paper. Bilkent University. 1993.

- Genckaya Ömer Faruk, the Kurdish Issue in Turkish Politics. Kézirat. 1994. XV.IPRA General Conference.
- Keskin Hakki, Die Türkei. Vom Osmanischen Reich zum Nationalstaat. Werdegang einer Unterentwicklung. Verlag Otto and Wolter. Berlin 1984.
- Merih Celasun, Sources of Industrial Growth and Structural Change. The case of Turkey. World Bank Staff Working Paper. Number 614.
- OECD Economic Surveys. Turkey. Éves kiadványok. 1986-1993.
- Steinhaus Kurt, Soziologie der türkischen Revolution. Europäische Verlagsanstalt. 1969.
- The Turkish Economy. Turkish Industrialists and Businessmen's Association. TUSIAD Report éves kötetei 1975-1993.
- Turkey: looking west and east. EUROMONEY. 1993 Aprilis.
- Turkey. Office of the Prime Minister. Directorate Generale of Press and Informations. 1993.
- Turkey. 1981. Almanach. Devlet Planlama Teskilati. 1982.
- Turkey. Economic dialogie. IMF World Bank Special Issue. 1993.
- Turkey. Europe's Rising Star. Koc Group and the Ziraat Bankasi. Istanbul. 1993.
- Türkei. Länderbericht. Metzler- Poschel. Stuttgart. Éves kiadványok. 1986-1989.
- Ufuk Yüzüncü: Die türkische Landwirtschaft im Entwicklungsprozess. Eine Analyse unter besonderer Berücksichtigung des Einflusses der Industrialisierung. Alano Verlag. Aachen. 1993.
- Világtörténelmi Enciklopédia. Törökország. Kossuth Kiadó Budapest. 1982.

A szerzőről

A kötet szerzőjének több évtizedes tudományos kutatói-oktatói és tudományszervezői pályája a berlini Humboldt Egyetemen indult, majd több rangos nemzetközi szervezetnél, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutató Intézetében folytatódott. Rövid időszakot töltött a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztériumban miniszteri főtanácsosként, majd a Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Karának életre hívásában vett részt. Tanészévezető, intézetigazgató, majd nemzetközi és tudományos rektorhelyettesi posztok fémjelzik további életútját. Jelenleg Egyiptomban oktat vendégprofesszorként.

Pályafutásának kiemelkedő eseményei közé tartozik a Nemzetközi Békekutatók Világszervezeténél alelnökként folytatott tevékenysége. Ennek keretében, illetve a svéd kormány felkérésére a világ számos konfliktusoktól terhes pontján közvetítő szerepet töltött be. Így Dél-Afrikában, Burundiban, Szerbiában, Észak-Koreában.

Tudományos kutatási területei széles spektrumot ölelnek fel. Ezek közül is kiemelkedik a modifikált kapitalista fejlődés, felzárkózás, stabilizálódás, alternatív fejlődési modellek vizsgálata. Ehhez kapcsolódik a *Die Türkei: das Phänomen des abhängigen Kapitalismus* címmel az Akadémiai Kiadónál megjelent munkája. Modern Törökország témakörben további könyvei jelentek meg, angolul és magyarul. Új tudományos diszciplína, a „*gazdasági biztonság*” magyarországi bevezetése fűződik a nevéhez. Habilitációját a hadtudomány területén szerezte.

Összességében mintegy 200 tudományos cikk és 8 könyv szerzője. Kandidátusi, PhD, Promotio „A” tudományos fokozattal rendelkezik. 1999-ben professzori címet nyert el.

Mintegy 60 egyetemen tartott előadásokat a világ számos pontján. Több európai nyelven, valamint törökül is beszél.

Kedvenc időtöltése: írás, táncolás és a humor meglátása mindenben.

